

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

İSLÂM MEDENİYETİNDE HERAT

(İLMÎ VE KÜLTÜREL AÇIDAN)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Naqibullah FARMANİ

BURSA - 2019

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**İSLÂM MEDENİYETİNDE HERAT
(İLMÎ VE KÜLTÜREL AÇIDAN)**

Naqibullah FARMANİ

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

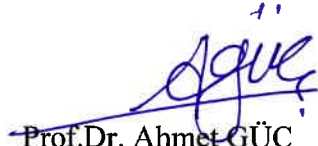
T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalında 701622028 numaralı Naqibullah FARMANİ'nin hazırladığı “İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî ve Kültürel Açıdan)” konulu Yüksek Lisans Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 09./09/2019 günü 13:00-14:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasınınBAŞARILI..... (başarılı/başarısız) olduğunaOYBİRLİĞİ..... (oybirliği/oyçokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Mefail KUZLI
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Üye

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
Uşak Üniversitesi
İslamî Bilimler Fakültesi
Üye

...../09/2019

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih 26/08/2019

Tez Başlığı / Konusu: “İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî ve Kültürel Açıdan)”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam (95) sayfalık kısmına ilişkin, 26/08/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %20'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim. 26/08/2019

Adı Soyadı : Naqibullah FARMANI
Öğrenci No : 701622028
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

Prof. Dr. Mefail HIZLI
26/08/2019

YEMİNMETNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî ve Kültürel Açıdan)” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal türünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

26/08/2019

Tarih ve imza

Adı Soyadı : Naqibullah FARMANİ
Öğrenci No : 701622028
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar adı ve Soyadı	: Naqibullah FARMANÍ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatlar Anabilim Dalı
Bilim Dalı	: İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: XI+84
Mezuniyet Tarihi	: 2019
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Mefail HIZLI

İslâm Medeniyetinde Herat (İlmî ve Kültürel Açıdan)

Afganistan'ın kuzeybatısında olan Herat, dünyadaki çok eski şehirlerden olup ülkenin başkentidir. Halen Batı Afganistan'ının başkenti olan Herat şehri, daha geniş bir bölge için stratejik, ticarî ve kültürel öneme sahiptir. Her ne kadar şehir, modern zamanlarda geniş ölçüde gelişmiş ve her ne kadar çatışmanın yol açtığı sıkıntılarla karşı karşıya kalmış olsa da, tarihî ayak izini büyük ölçüde koruduğu ve birçok önemli İslâmî anıtın yaşadığı benzersiz bir yerdir. Herat bölgesi, kabaca Afganistan'ın batı ovalarının üçte birini oluşturmakta olup İran'a sınırı bulunmakta ve Horasan eyaletinin doğusuna doğru uzanmaktadır. Herat, kısmen korunmuş bir dış duvarla çevrili olan eski şehirden oluşur. Kare planda yapılanan eski şehir, dört mahalleye ayrılmıştır.

İlk çağlardan itibaren bu coğrafya, bir tampon bölge oluşturması sebebiyle birçok farklı kavmin ve etnik grubun hayat sürdürdüğü bir saha olmuştur. Bölge, stratejik konumu dolayısıyla çok sayıda farklı kültür, din ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Buna bağlı olarak başta Herat şehri olmak üzere bölgenin hemen tamamı dinî yapılarla donatılmış, ilim adamları, entelektüeller, şairler, sanatkârlar ve din adamlarıyla yoğrulan bir yer olmuştur. Herat, günümüzde de ilgi odağı olup özellikle İslâm medeniyetinin belirgin izlerini taşımaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Herat, Afganistan, medrese, sanat, kültür

ABSTRACT

Name and Surname : Naqibullah FARMANI
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Department of Islamic History and Arts
Branch : Islamic History
Degree Awarded : Masters Degree
Page Number : XI+84
Degree Date : 2019
Supervisor : Prof. Dr. Mefail HIZLI

The city of Herat in Islamic Civilisation (According to Scientific and Cultural)

Herat, located in the northwest of Afghanistan, is one of the oldest cities in the world and capital of the country. The city of Herat, which is currently the regional capital of western Afghanistan, has strategic, commercial and cultural importance for a wider region. Although, the city has been extensively developed in modern times and is faced with the hardship of conflict, the site is a unique place where it has preserved its historical footprint and has many important Islamic monuments. The Herat region roughly constitutes one third of the western plains of Afghanistan and has a border with Iran and extends to the east of the Khorasan province. The city of Herat consists of an old and old town surrounded by a partially preserved exterior wall. The old town, which is almost square to the plan, is divided into four neighborhoods created at the gates of the old city.

Since the early ages, this geography has been a site where many different tribes and ethnic groups have lived because it has been a buffer zone. The region has been home to a wide range of cultures, religions and civilizations thanks to its strategic location. Accordingly, almost all of the region, especially the city of Herat has been equipped with religious structures, scientists, intellectuals, poets, craftsmen and it has been also a place kneaded with religious scholaras. Herat is still the center of attraction today and it continues to bear significant traces of Islamic civilization.

Keywords: Herat, Afghanistan, madrasah, art, culture

ÖNSÖZ

Afganistan'ın Herat kenti, Orta Asya İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biridir. Gerek siyasi alanda gerek kültürel zenginlik alanında önemli bir mirasa ev sahipliği yapmış olan Herat, bulunduğu coğrafi konumu itibariyle önemli bir stratejik alanın tam merkezindedir. Bu özelliği orada kültürel bir zenginliğin oluşmasına ve tarih boyunca “Horasan'ın incisi” olarak anılmasına yol açmıştır. Bu haliyle bölge, Afganistan'ın kültür, turizm ve ticaret kenti olarak öne çıkıyor.

Geçmişi MÖ 3000'li yıllara dayanan şehirde, tarih boyunca birçok devlet ve imparatorluk topraklarda hüküm sürmüştür. Bu bakımdan Herat'ın, İslâm dünyasında ve ülke tarihinde önemli bir konumu olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada bölgenin özellikle İslâm tarih boyunca yaşadığı ilmî ve kültürel birikim ve zenginlik üzerinde durulmuştur.

Çok eski devirlerden beri İran ve Hindistan arasında konumlanmış bir sınır bölgesi durumundaki Herat, farklı etnik kimliğe sahip insan topluluklarını bünyesinde barındırmış, bu bağlamda Hunlar ve Göktürk kökenli çeşitli Türk boyları, bazı Müslüman Arap gruplar ve Cengiz istilâsı sırasında Moğollar da buraya yerleşmişlerdir. Dolayısıyla zengin bir kültür, çok sayıda konuşulan dil ve güçlü bir ilim geleneği oluşmasına zemin hazırlamıştır. İpek yolu üzerinde olması ve ticaret bakımından hareketli bir merkez olması sebebiyle şehir sık sık istilâ ve işgallerle karşıya kalmış olsa da bu şehrin öne çıkan en önemli unsurları ilmi ve kültürel açıdan zenginliği olmuştur. İslâm medeniyetinin kadim ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Herat, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Bu vesileyle tezimin her aşamasında bana yol göstericiliği, sabrı ve yardımları için değerli danışmanım Prof. Dr. Mefail HIZLI hocama sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca Yüksek Lisans eğitimim boyunca bana maddi-manevi desteklerini esirgemeyen Uluslararası İpek Yolu Öğrenciler Derneği Başkanı Ebubekir ARMAĞAN'a, kaynak ve araştırma malzemeleri sağlamamda destek veren arkadaşlarıma ve ayrıca her zaman yanımda olarak yüklerime omuz veren başta kıymetli eşim ve tüm aile fertlerime çok teşekkür ediyorum.

Bursa, 2019

Naqibullah FARMANİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	I
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	II
YEMİNMETNİ.....	III
ÖZET	İV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
HARİTA VE RESİMLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	1
B. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
C. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
D. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	3
E. ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI	4

BİRİNCİ BÖLÜM

HERAT BÖLGESİ

A. GENEL OLARAK AFGANİSTAN.....	6
B. HERAT	7
1. HERAT'IN TARİHİ GEÇMİŞİ.....	12
2. HERAT BÖLGESİNİN COĞRAFİ DURUMU.....	13
3. HERAT BÖLGESİNİN AKARSULARI.....	16
a. Ceyhun Nehri	16
b. Hilmend Nehri	17
c. Herat (Herî-rûd) Nehri	18
d. Murgâb Nehri.....	18

4. HERAT BÖLGESİNİN İKLİMİ	19
5. HERAT BÖLGESİNİN JEOPOLİTİK KONUMU	19

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ AÇIDAN HERAT BÖLGESİ

A. İSLÂM ÖNCESİ HERAT	23
1. PERSLER DÖNEMİNDE HERAT	23
2. SAKALAR DÖNEMİNDE HERAT	23
3. KUŞANLAR DÖNEMİNDE HERAT	23
4. AKHUNLAR DÖNEMİNDE HERAT	24
B. HERAT ŞEHRİNİN İSLÂM MEDENİYETİNE DAHİL OLMA SERÜVENİ	25
1. ARAPLARIN AFGANİSTAN COĞRAFYASINA VE HERAT BÖLGESİNE AKINLARI	25
2. SAMANİLER DÖNEMİNDE HERÂT	32
3. GAZNELİLER DÖNEMİNDE HERAT	33
4. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HERAT	35
5. GURLULAR DÖNEMİNDE HERAT	37
6. TİMURLULAR DÖNEMİNDE HERAT'IN BAŞKENT OLUŞU	39
7. TİMURLU HÜKÜMDARI SULTAN ŞÂHRUH DÖNEMİNDE HERAT EKONOMİSİ	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HERAT BÖLGESİNDE İSLÂM MEDENİYETİ

I. HERAT VE ÇEVRESİNDE İLİM VE ULEMA	44
A. HERAT BÖLGESİNDEKİ MEDRESELER	44
1. GAZNELİLER DEVRİ HERAT MEDRESELERİ	45
2. BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVRİ HERAT MEDRESELERİ	45
3. GURLULAR VE KERTLER DEVRİNDE HERAT MEDRESELERİ	47
4. TİMURLULAR DEVRİ HERAT MEDRESELERİ	48

B. HERAT'TA YETİŞEN ÖNEMLİ İLİM ADAMLARI.....	50
C. HERAT BÖLGESİ'NDE YETİŞMİŞ ÖNEMLİ DİN ÂLİMLERİ.....	54
II. HERAT BÖLGESİNDE KÜLTÜREL GELİŞİM	58
A. HERAT BÖLGESİ'NİN KÜLTÜREL GELİŞMELERİNDE ÖNEMLİ BİR İSİM: HÜSEYİN BAYKARA	59
B. HERAT'TA BAZI ÖNEMLİ TARİHİ ESERLER.....	60
1. CUMA CAMİİ	60
2. HERAT KALESİ	61
3. ESKİ ŞEHİR.....	62
4. MÜSALLA KÜLLİYESİ VE MİNARELERİ.....	63
C. MİNYATÜRLER	64
1. "MAHKEMELERDE THAKUR DAWLAT SİNGH" MİNYATÜRÜ.....	65
2. "RANİA KÖYÜ SAKİNLERİ" MİNYATÜRÜ.....	66
D. HERAT BÖLGESİ'NDE DİL VE EDEBİYAT	67
1. HERAT BÖLGESİNDE YETİŞEN BAZI ÖNEMLİ EDİBLER.....	71
2. HERAT BÖLGESİNDE YETİŞMİŞ DEĞERLİ SÖZ USTALARI	73
E. HERAT BÖLGESİNDE YETİŞMİŞ TARİHÇİLER.....	75
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA.....	80

HARİTA VE RESİMLER LİSTESİ

Harita 1: Afganistan Siyasi Haritası.....	7
Harita 2: Herat'ın coğrafi durumu	13
Harita 3: Afganistan Coğrafi Haritası	15
Harita 4: Herat Şehri	16
Harita 5: Ceyhun Nehri - Herat.....	17
Harita 6: Hilمند Nehri - Herat	18
Harita 7: Herat'ın Jeopolitiği	20
Harita 8: Herat'ın Jeopolitik Konumu	21
Harita 9: Samaniler Beyliği.....	33
Harita 10: Gazneliler Devleti'nin en geniş sınırları.....	35
Harita 11: Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları	36
Harita 12: Gurlular Devleti'nin sınırları	39
Harita 13: Timurlular'ın sınırları	40
Harita 14: Harzemşahlar Devleti'nin en geniş sınırları	41
Resim 1: Herat ekolüne ait 890 (1485) tarihli bir minyatür.....	29
Resim 2: Herat ekolüne bağlı Ali Herevî'nin mâil nesta'lik kıtası.....	32
Resim 3: Sultan Gıyâseddin Muhammed b. Sâm'ın Câm'da inşa ettirdiği minare - Fîrûzkûh/Afganistan.....	38
Resim 4: Herat Camii.....	59
Resim 5: Cuma Camii	61
Resim 6: Herat Kalesi	62
Resim 7: Eski Şehir.....	63
Resim 8: Musalla Külliyesi ve Minareleri	64
Resim 9: Portrait of a Rohilla Afghan Minyatürü,.....	65
Resim 10: "Rania Köyü sakinleri" Minyatürü.....	66
Resim 11: Dari Alfabesi.....	67

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale / madde
agt	: Adı geçen tez+
as	: Aleyhisselam
bs.	: Baskı / basım
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Yayına hazırlayan
karş.	: Karşılaştırınız
km.	: kilometre
m.	: metre
MÖ	: Milâttan önce
MS	: Milâttan sonra
Nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ty.	: Basım tarihi yok
vd.	: ve diğerleri
vs.	: vesair/e
y.y.	: Basım / yayın yeri yok
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Herat'ın eski çağlardan beri çok sayıda devletin uğrak yeri olmasının en önemli nedeni coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir yere sahip olmasındandır. Ayrıca köklü bir tarihe sahip olmasından dolayı bu bölge büyük bir öneme sahiptir. Herat, İslâmî dönem öncesinde de dinlerin önemli bir merkezi konumundaydı. Bu bölgede özellikle Budizm ve Zerdüştlük dininin yaygın olması nedeniyle İslâm dininin kabulü kolay olmamıştır. İslâmiyet'in yayılmasıyla Herat büyük bir değişim yaşamıştır. Büyük İslâm Âlimlerinin yetiştiği bir yer olmasıyla birlikte, İslâm dininin Maveraünnehir, Hindistan ve Doğu Türkistan'a yayılmasında da bir komuta merkezi olmuştur.

B. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Herat şehri ve bulunmuş olduğu coğrafi bölge, Makedonyalı Büyük İskender tarafından alınmasından itibaren önemi daha da artmış ve Orta Çağ boyunca özelliğini devam ettirmiştir. İçinde bulunduğu coğrafi konum nedeniyle birçok toplum ve medeniyete ev sahipliği yapmasının yanında İslam tarihi açısından da önemli bir kültür ve medeniyet merkezi olan Herat, İslam fetihlerinin hemen akabinde İslam'ı geniş ölçüde özümsemiş ve Hindistan fetihleri için de önemli bir üs bölgesi olma vasfını kazanmıştır. Herat, İslâm tarihi boyunca “Belde-i Tayyibe”, “Dâru'l-İslâm”, “Dâru's-Saltana” gibi isimlerle anılmıştır.

Herat, çok eski devirden beri İran ve Hindistan arasında kalmış bir sınır bölgesi olması sebebiyle çeşitli hükümdarlıkların idaresi altında kalmıştır. Bu sebepten dolayı bu bölge farklı etnik kimliğe sahip insanlardan oluşan bir nüfusa sahiptir. Hint- Avrupa kökenli bir ırka mensup olup Horasan'da ilk yerleşmeyi oluşturmuştur. Hunlara ve Göktürklere bağlı olan birçok Türk boyu daha sonra Müslümanlar ve Cengiz istilâsı sırasında Moğollar da buraya yerleşen unsurlardandır. Ayrıca Horsan'da farklı milletlerin varlığı nedeniyle değişik dil guruplarının konuşulması da söz konusu

olmuştur. Tarih boyunca Herat'ta medeniyet ve ticaret gelişmiş, tüccarların ticaret kervanları ile oluşturdukları yola kral yolu, ipek yolu adı verilmiştir. Bu ticari yolun cazip olması dolayısıyla sık sık istilâlara ve işgallere maruz kalmıştır.

Tarihi değerler göz önüne alındığında Müslümanlar için çok önemli yerlerden biri Horosan bölgesi olmuş, bu coğrafyanın fethedilmesi ve Müslüman topraklarına katılması İslâmiyet'in daha da ileri noktalara taşınmasını kolaylaştırmıştır. Horosan, diğer İslâm beldeleri için de son derece önemli bir kale hüviyetini taşımış ve bu bölgenin fethedilmesiyle birlikte başlayan ve İslam tarihindeki değişim ve şekillenmeyle kendisini gösteren bu süreç İslam tarihi açısından önemli bir konuma taşınmıştır. İlk fetihlerin yapıldığı yıllarda cizye, harac ve ganimetlerle Müslümanlar maddi açıdan büyük bir destek elde etmiş ve ekonomik hayatın canlılığına fırsat sağlamıştır.

C. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İslâm fetih hareketlerinin yoğunlaştığı Horasan bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Herat, Müslüman toplumunun o bölgedeki başarılarının önemli noktalara taşınmasını sağlaması bakımından çok manidar bir konumda bulunmaktadır. İslam fetihlerinin buradan yayılış göstermesi Herat'ın coğrafi önem ve potansiyelini açıkça göstermektedir.

Herat, içinde bulunduğu coğrafi konum itibariyle Türkistan ve İran coğrafyasının da kilit noktasını oluşturmaktadır. Coğrafi bölge itibariyle bir güzergâh komundaki Herat, birçok milletin geçiş bölgesi haline gelmiş ve pek çok istilâya da maruz kalmıştır. Bunun bir neticesi olarak başta Herat olmak üzere bölgenin diğer şehirleri ilmî ve kültürel zenginliğin çok fazla görüldüğü bir coğrafya haline gelmiştir. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, söz konusu zenginliği ilmî ve kültürel bakımdan değerlendirmektedir.

İslâm medeniyetinin en önemli ilim ve kültür merkezleri arasında gösterilen Herat hakkında birtakım araştırma ve incelemeler yapılmış olmakla birlikte bu şehrin geçmişten günümüze taşıdığı değerleri ilim ve kültür çerçevesinde değerlendiren bir

çalışma olmaması sebebiyle böyle bir tez yapılması uygun bulunmuştur. Bunun Afgan halkı ve kültürü için de gerekli olduğu ve özellikle yetişmekte olan gençler ve toplum için oldukça faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

D. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Afganistan ve Orta Asya coğrafyasının en önemli ilim, sanat ve kültür muhitlerinden biri durumundaki Herat'ın İslâm Medeniyeti'ndeki yerini değerlendirmeye çalıştığımız bu araştırmada konuyla ilgili olarak yerli ve yabancı basılı kaynakların literatür taraması yapılmış, elde edilen bilgiler doğrultusunda belli başlıklar halinde konu ele alınmaya çalışılmıştır.

Herat tarihini araştırırken kendisine komşu olan bazı şehirler, Horosan bölgesi, etrafında bulunan nehirler, akarsular ve coğrafi konumu konusunda da bilgi verilmiştir.

Çalışmada en fazla kullanılan kaynaklar, günümüze en yakın olan Timurular devrine aittir. Bu dönemle ilgili yeteri seviyede kaynak bulunmaktadır. Bunun dışında geriye gidildikçe daha sınırlı kaynaklarla karşılaşmaktadır.

Cüzcânî'nin (öl.1266) kaleme aldığı *Tabakât-ı Nasırî*, en önemli araştırmalardan biri olarak değerlendirilmektedir. Farsça olup 659/1260 yılında tamamlanmıştır. 23 bölümden oluşan eser genel bir İslam tarihi vasfını taşımaktadır. Çalışmamızda pek çok kez istifade ettiğimiz bu eser, Abdulhay Habibi tarafından hicri 1328 yılında Kabil'de neşredilmiştir.

Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî (öl.1321) tarafından kaleme alınan *Tarih-nâme-i Herat*'ta, Moğollar'ın idaresindeki Herat, Kert döneminde ise Herat ve Doğu İran konusunda değerli bilgiler verilmiştir. Adı geçen kaynaklarda Moğol ve Kert devirlerinin bilhassa tarihi ve kültürel eserler kısmında yer alan bilgilerden çokça faydalanılmıştır.

Hakkında fazla bilgi bulunmayan *İsfizârî*'nin *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsafî Medîneti'l-Herat* adlı eseri Herat şehri ve bulunduğu bölgeye dair önemli bilgiler

içermektedir. Hüseyin-i Baykara döneminin vezirlerinden Kıvamüddin Nizamü'l-Mülk'ün hakimiyetinde iki cilt olarak kaleme alınmıştır. Herat'ın Araplar tarafından alınmasından, müellifin öldüğü 1464 dönemine adar meydana gelen olaylarına değinilmiştir.

Handmir'in (öl. 1535-36) *Tarihu Habibi's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi'l-Beşer* adlı eseri de tezin hazırlanması sırasında yararlandığımız önemli kaynaklar arasında yer almıştır.

Öte yandan *el-İstahrî* (öl. 46/667) tarafından yazılan *Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik*, yazarın belirtmiş olduğu bölgelerden, Hicaz, Irak ve Suriye başta olmak üzere Atlas Okyanusu'na kadar olan coğrafyada yaptığı gezilere ait gözlem ve incelemelerine dayanarak telif edilmiş olup çalışmamız sırasında bu kaynaktan da istifade edilmiştir.

E. ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI

Tez giriş kısmı hariç üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Herat'ın geçmişe dayanan tarihî ile coğrafyası hakkında genel bilgiler verilmiş, sularıyla meşhur olduğu için akarsuları ve iklimine değinilmiş, ayrıca bölgenin jeopolitik durumu değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde İslâm öncesi ve sonrası olarak iki dönemde Herat'ta hüküm süren hanedanlıklar hakkında detaylı bilgiler aktarılmış, Üçüncü ve son bölümde ise Herat'ın İslâm medeniyetindeki yeri ve önemi ilim, kültür ve sanat bakımından ele alınmıştır. Bu bağlamda şehirde faaliyet gösteren medreseler, tarihî geçmişleri ve bu müesseselerde yetişen ilim adamları ile kültürel ve sanat içerikli birikimler üzerinde durulmuş, ayrıca bu gelişmelerde önemli rol oynayan isim olarak Hüseyin Baykara'dan bahsedilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
HERAT BÖLGESİ

A. GENEL OLARAK AFGANİSTAN

Afganistan idari olarak otuz dört (34) il (vilayet) ve her ilin bir başkenti olarak düzenlenmiştir. 652.090 km² yüzölçümüyle Güney Asya'nın merkezinde yer alan Afganistan'ın tahmini nüfusu 32.738,376 olup dünyanın 41. büyük ülkesidir. Bu coğrafya yüzyıllar içinde Persler, Yunanlılar, Araplar, Moğollar, Tatarlar, İngilizler ve Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Son olarak Afganistan'daki Rus savaşı bir milyon Afgan'ın ölümüne neden olmuştur.¹

Afganistan'ın başkenti Kabil, tahmini nüfusu olan 2.994.000 kişiyle ülkenin en büyük sanayi ve coğrafi kentidir. Kabil'in yanı sıra, Afganistan'ın Herat, Kandahar, Mezar-ı-Şerif, Celalabad ve diğerleri de dahil olmak üzere birçok önemli şehri bulunmaktadır. Afganistan, sınırını Çin, İran, Pakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi birçok komşu ülkeyle paylaşmaktadır. Aşağıdaki Afganistan haritasında, her ilin konumu, ana şehirleri, başkenti ve Afganistan'ın komşu ülkeler arasındaki ortak sınırları açıkça görülebilmektedir.²

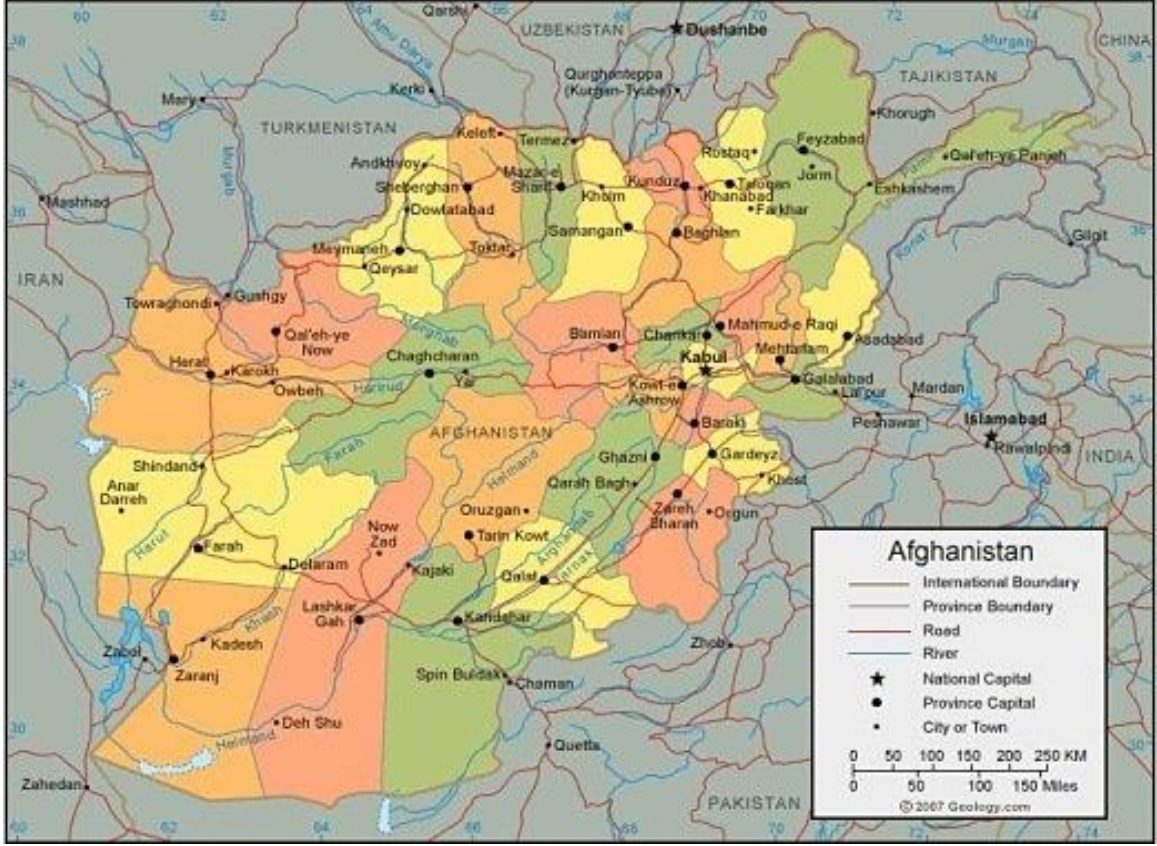
Afganistan'ın bu büyük haritasında başkent Kabil'in de içinde bulunduğu 34 il alfabetik olarak şöyle sıralanmaktadır:

Badakhshan (Bedahşan), Badghis, Baghlan (Bağlan), Balkh (Belh), Bamyān, Daykundi, Farah, Faryab, Ghazni (Gazne), Ghor (Gur), Helmand, Herat, Jowzjan (Cüzcan), Kabul (Kabil), Kandahar, Kapisa, Khost (Host), Konar (Kuner), Kunduz, Laghman (Lağman), Lowgar (Jövger), Nangarhar, Nimruz, Nurestan (Nuristan), Oruzgan, Paktia, Paktika, Panjshir (Panşir), Parwan, Samangan, Sar-e-Pul, Takhar (Tahar), Wardak (Vardek), Zabul (Zabil)³

¹ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul: Genç Yay., Yayıncılık Matbaası, 1986, s.126.

² Herat, "Herat i Geography", *Encyclopedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/herat-i>, 2009, s.1.

³ Algül, age, s.126.

Harita 1: Afganistan Siyasi Haritası (Kaynak: <http://www.afghanistan-culture.com/map-of-afghanistan.html>)

B. HERAT

Halen Batı Afganistan'ın başkenti olan Herat şehri, diğerlerine göre daha geniş sayılabacak bir coğrafi alana sahip olup bölge için stratejik, ticari ve kültürel önemi hâzidir. Her ne kadar şehir, modern zamanlarda geniş ölçüde gelişmiş ve çatışmaların yol açtığı sıkıntılarla karşı karşıya kalmış olsa da değerlerini ve önemini büyük ölçüde koruduğu ve birçok önemli İslâmî eserin ayakta durduğu benzersiz bir yer olma hüviyetini taşımaktadır.⁴

⁴ Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul, 1997, s.17.

Çağdaş Herat kentinin, MÖ 500 yıllarında, Herî-rûd nehrinin yanındaki verimli ovada, antik Pers şehri Artacoana veya Aria olarak kurulduğu düşünülmektedir. Büyük İskender tarafından MÖ 330 yılında Achaemenidlere karşı savaş sırasında ele geçirilen kent geliştirildi ve bir kale inşa edildi. Site stratejik önemini korudu ve MS 8. yüzyılın sonlarında Abbasi halifeliğinin batı kalesi olmadan önce, Seleukitler, Partiler ve Heptalitler için önemli bir konumdaydı. MS 1175'te Ghorids tarafından ele geçirildiğinde Herat, özellikle dekore edilmiş ya da başta işlemeli tunç olmak üzere metal işçiliği ile ünlenmiştir. Hem Moğolların hem de Cengiz Han'ın elindeki yıkımın ardından Herat, MS 14. yüzyılın sonlarında, geniş bir inşaat faaliyetine başlayan Timur oğlu Şah Ruh'un (öl. 1447) yönetiminde önemli gelişmeler kaydetti. Bunu, Kraliçe Gevherşad'ın (öl.1457) MS 15. yüzyıl boyunca gerçekleştirdiği kapsamlı bir gelişme izlemiştir ki bu, Timurlular tarzında dikkat çekici ve eşsiz anıtlar topluluğu biçiminde ortaya çıkmıştır.⁵

Herat'ın tarihi çekirdeğindeki en eski yapılardan biri İskender'in MÖ 330'de kurduğu düşünülen eski bir kale yerine inşa edilmiş olan Kale-i İhtiyaruddin (Qala e Ikhtyaruddin)'dir. Sağ kalan siperlerin ve kulelerin yerleşim planının, Moğollar tarafından tahrip edilmiş bir kaleyi yeniden inşa ettiği MS 14. yüzyılın başlarından beri olduğu düşünülmektedir. Kare planlı eski kentin kuzey ucunda yer alan kale, MS 15 ve 16. yüzyıllar boyunca Timurlular'ın elinde olup Şah Ruh'un kazandırdığı mimari eserlerin bir parçasıydı. Son dönemlerde birkaç kulesi kalan kale, 1970'lerde koruma altına alındı.⁶

Bugün bölgede yaşayan belki de en büyük tarihi mimari topluluk, 15. yüzyıl başlarında Kraliçe Gevherşad başkanlığında inşa edilen Musalla kompleksidir. Günümüzde "insan tarafından Tanrı'nın şanına ve kendisinin şerefine icat ettiği renkli mimaride en güzel örnek" olarak nitelendirilen kompleks bugün bir cami, Gevherşad Türbesi, beş minare ve Hüseyin Medresesi'nin kalıntılarını içermektedir. 1990'ların

⁵ V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.s.86-87.

⁶ Islamic Republic of Afghanistan Ministry of Commerce and Industries, *Herât Province*, 2007, s.5.

başında savaş sırasında hasar görmüş olmasına rağmen, Gevherşad'ın türbesi, hem Kur'an'dan alınan hatları hem de soyut desenlerle döşenmiş bezemeli kubbesiyle dikkat çekmektedir. Kraliçe, oğlu Baysungur ve ailenin diğer üyelerinin mezar taşlarının bulunduğu yapının içi boyalı ve alçı bezemelidir. Toplam dört minareye sahip olan ve Timurlular'ın mimari başarının zirvesini temsil eden musalla ile ilişkilendirilmiş bir medrese kompleksinin girişinde kalmaktadır.⁷

Herat'taki Mescid-e Jami, çağlar boyunca genişletilmiş ve yenilenmiş, MS 10. yüzyıldan kalma orijinal bir Gûrî camisidir. Karo kaligrafi ve geometrik bezemeli eşsiz bir Gûrî portalı, caminin mevcut ana girişinin güneyinde, tipik bir dört eyvan desenini izleyerek, kocaman bir merkezi avluya dayanıyor. Hem Timurlu hem de Gûrî tarzındaki dekoratif eserinin parçaları, kompleksin ana eyvanında yaşamaya devam ediyor, ancak bunlar, son zamanlarda bir çimento kaplamasıyla değiştirilen ve iyi yapılamayan “restorasyonlar”ın tehdidi altındadır.⁸

Herat'ta yaşayan mimari mirasın bir diğer önemli kısmı, Timur döneminden kalma Güzergâh'taki Hâce Abdullah Ensarî'nin türbe kompleksidir. Burası 16. yüzyıldan kalma bir yapı olan Ensarî'nin mezarının çevresini ve Sultan Hüseyin Baykara (1468-1506) saltanatından kalma eşsiz siyah mermer Haft Qalam lahitinin bulunduğu alandan oluşuyor. Kompleksin sağ kalan diğer kısımları, 15. yüzyıl sonlarında, içi sıva üzerine ince boyanmış bir dekorasyona sahip olan Zarnegar pavyonu ve Timurlu bahçesine bakan, kemerli, balkonlu bir köşegen yapı olan 17. yüzyıldan kalma bir Namakdan'dır.⁹

Çağlar boyunca kentte ve çevresinde önemli anıtların inşasına ek olarak, Herat'ın yerleşim bölgeleri, sakinlerin belirli iklim ve sosyal ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde geliştirildi. Karmaşık bir sokaklar ağı, açık avluların veya küçük bahçelerin etrafına inşa

⁷ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, (ilaveli 2.baskı,) Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, s.18-19.

⁸ Islamic Republic of Afghanistan Ministry of Commerce and Industries, *Herât Province*, 2007, s.5.

⁹ G.B., Malleon, *Herat: The Granary and Garden of Central Asia*, London, 1888, s.46.

edilmiş nice evlere ya da birçok cami, sinagog, okul, hamam veya tuvaletlerin yapılmasına neden olmuştur.¹⁰

Herat eyaleti, kabaca Afganistan'ın batı ovalarının üçte birinde, İran'a sınırı olan ve Hindistan'ın giriş kapısı olarak bilinen Horasan eyaletinin doğu uzantılarda konumlanır. İrtifalar batıdaki Herî-rûd Nehri'nin alt vadilerinde ortalama 900 m. ile bu nehrin üst vadilerinde doğuda ortalama 1.300 m. arasında değişmektedir. Bölgedeki yıllık yağış, çoğunlukla yağmur şeklinde olup¹¹ bu su bereketi Herî-rûd vadisini, göçebelerin sürülerini otlatmaları için Asya'daki en iyi çayırlardan biri haline getirmiştir.¹² Herat çevresindeki kalıntılar, vadinin bugün olduğundan daha yoğun biçimde ekildiğini ve yerleştiğini göstermektedir.¹³

Herat kasabası, Afganistan'ın batısında Bayur dağlarından çıkan Herî-rûd Nehri tarafından sulanan verimli bir vadiye yer almaktadır. Türkmenistan Cumhuriyeti ile İran sınırındaki çölün kumlarında kaybolur. Herat yaylası kuzeyde Bādġis, Safid Kuh (Paropamisus Dağları) ve doğuda Ur, güneyde Sistān ve batıda Herî-rûd ile sınırlıdır. Herî-rûd vadisi boyunca, yaklaşık 5 km kuzeyde bulunan ve 2.650 rakımda bulunan kasabayı aşarak uzanmaktadır. Herat, tarih boyunca tepeler ve bozkırlarla çevrili bir vaha olmuştur.¹⁴

Morfolojik bakımdan Herat şehri, kısmen korunmuş bir dış duvarla çevrili olan eski şehirden oluşur. Herat, İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiye göre Horsan'ın en önemli şehirlerinden biri idi. Hindistan ve Çin ticaret yollarını bir diğerine bağlayan bütün gelip geçen devletler nezdinde önemini ortaya koymuştur. Şehir İstahrî ve İbni Havkal gibi coğrafyacılar göre¹⁵ neredeyse kare plandaki eski şehir kapılarında oluşturulan dört kapılı dış mahalleye ve iki kapılı iç mahalle olmak üzere cami ve

¹⁰ UNESCO, *City of Herat*, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1927/>, 2004, Erişim: 25.01.2019.

¹¹ Mohammad Akram "Eqlim-e Afghanistan," in Āriānā dāyerat al-ma'āref Yay., Kabul: 1955, s.11-12.

¹² Joseph Pierre Ferrier, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkestan, and Beloochistan*, tr. by William Jesse and ed. by Henry Danby Seymour, London, 1856, s.198.

¹³ Vasiliġ Vladimirovich Barthold, "Istoriko-geograficheskiġ obzor irana" in idem, *Sochineniya* (Collected Works), Moscow, 1984, s.49.

¹⁴ G.B. Malleson, *Herat: The Granary and Garden of Central Asia*, London, 1888, s.46.

¹⁵ Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul: 1997, s.16.

hapishane ile evlerin bulunduğu bir yerleşim halinde idi. Eskiden bu kapıların kendine göre has adları da bulunurdu. Doğuda Bazar-ı Köşk, batıda Bazar-ı Irak, kuzeyde Bazar-ı Kandahar ve güneyde Bazar-ı Melek, diğer iki iç kapı ise Kraliyet Kalesi (Arg-e Şahi) ve ötesinde, Yeni Şehir, (Şehr-i Nev) yer almaktaydı.¹⁶

Merkezdeki başlıca anıtları arasında Mescid-i Jāme‘, Arg-e Naw ve Moşallā ile 15. yüzyıldan altı minare ve türbe bulunmaktadır. 1885 yılında İngilizlerin tavsiyesi üzerine ve bir Rus saldırısı sırasında kullanılabilecek hiçbir tahkimat bırakmamak için, Amir Abd-al-Raḥmān Han, Moşallā’de şehrin kuzeyindeki camileri, medreseleri ve türbeyi tahrip etmiştir. Herat’ın 15. yüzyıldan kalma kentin tarihi eserlerinin çoğu yıkılmış ve yalnız dokuz minare ayakta kalmıştır.¹⁷ 1931’de meydana gelen deprem sonrasında Herat’ta sadece beş minare ayakta kalmıştır.¹⁸

Ticaret yolları bakımından Herat, bir zamanlar birçok önemli kervan yolu için oldukça cazip noktada olup bu bölge Orta Asya’nın tahıl ambarı olarak ünlenmiştir. Buhara ve Merv’den Sistan ve Kirman’a kadar Herî-rûd Nehri boyunca kuzey-güney yolu Herat’tan geçmiştir. 13. yüzyıldan beri, Batı Asya’dan Çin’e kadar olan İpek Yolu da, Herî-rûd’u Kandahar ve Hindistan yolunda yirmi altı kemerli Mchedl arn köprüsünün üzerinden geçen güney bir şube de dahil olmak üzere oradan geçmiştir.¹⁹ Böylece Herat, Asya ürün çeşitleri için gelişen bir pazar haline gelmiş ve 1880’lerde Trans-Hazar Demiryolu inşaatına kadar hayati bir ticari karakol olarak kalmıştır.²⁰

¹⁶ Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına kadar 961-1507)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Osmanpaşa Üniv., SBE, Tokat: 2013, s.30.

¹⁷ C.E. Yate, *Northern Afghanistan: Letters from the Afghan Boundary Commission*, Edinburgh, 1888, s.30-32; T. Holdich, *Hungerford, The Indian Borderland, 1880-1900*, London, 1901, s.142-143.

¹⁸ A.W. Najimi, *Herat, the Islamic City: A Study in Urban Conservation*, Scandinavian Institute of Asian Studies, Occasional Papers 2, London, 1988, s.32.

¹⁹ Yate, age, s.26-27; R. Byron, *The Road to Oxiana*, London, 1937, s.114.

²⁰ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul: 1981, s.54.

1. Herat'ın Tarihi Geçmişi

Afganistan'ın kuzeybatısında olan Herat, dünyadaki çok eski şehirlerden biridir. Bölgenin başkenti de Herat'tır.²¹ Coğrafyacılar tarafından geçmişte “bölgenin şâhi”²² ve “dünya şehirlerinin göz bebeği”²³ diye adlandırılmıştır.

Herî-rûd Nehri, Hezâre Dağları ve İran sınırı boyunca, Hindistan'a uzanan stratejik olduğu kadar da tarihi bir merkezdir.²⁴ Herat bölgesinde hüküm süren en eski inanış, MÖ 800'e kadar Mazdek inancı olmuştur. Bölgede MÖ 500 Pers uygarlığı, MÖ X.-IX. yüzyılda Massagetler, VIII.-VI. yüzyılda Medler yaşamışlardır. MÖ 330'da bölgeye gelen²⁵ İskender'in ölmesiyle kurduğu devlet dağılmıştır. Burada Suriye, İran ile Orta Asya'nın yer aldığı Slevkuslar (Seleucos)²⁶ hüküm sürmüştür.

Herî-rûd nehri kıyısında kurulu Herat'tan Farsça kitabelerde Haraiva, Grekçe kaynaklarda Aria, Areia olarak geçmektedir. Batlamyus ile Grek coğrafyacıları Herî-rûd vadisindeki Herat'tan söz etmişlerdir. Büyük İskender sonrası adı İskenderiye olmuştur, Sasaniler devrinde ise sınırda bulunması dolayısıyla askeri merkez şeklinde kullanılmıştır. İslâm'ın hakimiyetinden önce Eftalitler'in (Akhunlar) yönetiminde kalmıştır.²⁷

Herat ve çevresine 913 (1507) yılında Özbekler, 916'da (1510) Safevi İsmail, 932 (1527)'de Babürlüler hakim olmuştur. 18. yüzyılda Abdaliler idaresine geçen şehir, Nadir Şah'ın ölümü sonrası Ahmed Şah Dürrânî ile (1747-1772) Afganistan'a dahil olmuştur.²⁸

²¹ Islamic Republic of Afghanistan Ministry of Commerce and Industries, *Herât Province*, 2007, s.5.

²² Şeyh Abdulrahman Fami Herevî, *Tarih-i Herât*, Tahran, 1387, s.147.

²³ Zeki Velidi Togan, “Herât”, *İA*, V/1, İstanbul: MEB, s.440.

²⁴ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, 2. bs., İstanbul: Kitabevi Yay., 1997, s.18-19

²⁵ Seyf ibn Ya'kûb el-Herevî, *Târihnâme-yi Herât*, (nşr. M. Zübeyr es-Siddikî), Kalkuta.: 1944, s.44

²⁶ Yunus Akyürek, *Mâverâünnehr (Türk İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv., SBE, Bursa: 2001, s.7; T. Almas, *Uygurlar*. (Uygur Türkçesinden Türkiye Türkçesine çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay., 2011, s.205-206.

²⁷ Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, c.17, İstanbul: TDV Yay., 1998, s.215-216.

²⁸ Şahin, agt, s.30.

İran yönetimi birçok kez Herat'ın kendilerine aidiyeti için hak iddiasında bulunmuş olsa da 1863 yılında yapılan Paris Barış Konferansı sonucuna göre bu şehrin Afganistan ülkesine bağlı bulunduğu ifade edilmiştir.²⁹

Herat'ın İslâm öncesindeki tarihi gelişimi daha sonra genişçe ele alınacaktır.

2. Herat Bölgesinin Coğrafi Durumu

Batıda İran ve kuzeyde Türkmenistan bağlantısı olan Herî-rûd Nehri sebebiyle Herî-rûd Vadisi adıyla anılan verimli topraklar üzerindeki Herat bölgesinin doğusunda Gur Dağları vardır. Kuzey kısmı çoğunlukla çöldür. Herat'ın kuzeyinde Badgîs, güney kısmında Sistan bulunur.³⁰

Harita 2: Herat'ın coğrafi durumu (Kaynak: Afghanistan, <https://www.worldatlas.com/webimage/countrys/asia/af.htm>)

İkliminin müsait olması dolayısıyla farklı ürünler yetişmekte olan Herat coğrafyası, Herî-rûd Nehri, Hazar dağları ve İran'ın bir kısmını kapsar.³¹ Herat iklim yönüyle ılıman olup yaz mevsiminde bölgenin kuzey kısmından gelen rüzgârlar serinlik

²⁹ Uslu, agm, c.17, s.215-216.

³⁰ Harrison, *Herat*, London: 1879. s.3.

³¹ M.L. Dames, "Efganistan", *İA*, c.IV, İstanbul: MEB Yay., 1988, s.135.

katmaktadır. Herat'ın rüzgarlarla serin olması³² ve havasının farklı güzelliği bazı kaynaklarda dile getirilmektedir.³³

Şehirde tarım, geçmişten beri su kanallarıyla sağlanmaktadır. Tarım yanında meyve bahçeleri olduğu bilinmektedir. Kertlerin hakim olduğu dönemde Merv ve Belh şehirleri Moğollarca tahrip edilince bölgenin Batı Asya bölgesinden Doğu Türkistan bölgesine kadar, oradan da Hindistan bölgesine ve güneydoğuya ulaşan Herat şehrini önemli hale getirmiştir.³⁴

Herat ile İsfizâr'ın bulunduğu bölge fazlaca sarp ve dağlıktır.³⁵ Bölgede yer alan Badgîs ise çok yağış alan, serin özellikleri olan bir arazide bulunur.

Önceden şehir ve bölgeyi ifade Herat³⁶, günümüzde Afganistan sınırları içinde kuzeybatıdaki bir şehrin adıdır. Herat'a Horasan, Mâverâünnehr, Sistân (Sicistân), Cüzcân (Cüzcânân), Tohârîstân, Garcîstân (Kûhistân), Gur, Bedehşân bölgeleri komşudur. Herat'ın kuzey istikametinde Muhtar ve Zencîrgâh dağları uzanır.³⁷ Herî-rûd (Tecend Derya) Vadisi içinde yer alan Herat'ta³⁸, ayrıca Gur ve Gazne civarından ulaşan ve Herat adıyla anılan bir nehir vardır ki, bölge tarımı için oldukça önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir.³⁹

³² Muinüddin Muhammed b. Abdullah el- İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsaf-ı Medineti Herât*, c.II, Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, 1338. (Tashih Muhammed Kâzım İmam), s.12.

³³ İsfizârî, age, s.12-20; A. Tabîbî, *Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*, 2. bs., Tahran: 1989, s.11.

³⁴ Uslu, agm, c.17, s.215-216.

³⁵ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bs., Ankara: TTK Yay., 2017, s.59-71.

³⁶ Hâfîz-i Ebrû, *Coğrafya-yı Hâfîz-i Ebrû Kısmet-i Rûb-i Horâsân: Herât*, Tahran: Bünyad-ı Ferheng Yay., 1349, s.26.

³⁷ Şeşen, age, s.156-164.; Yusuf Ziya Yörükan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, İstanbul: Gelenek Yay., 2004. s.195-209.

³⁸ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Ankara: TTK Yay., 2001, s.57.

³⁹ Harrison, *Herat*, London 1879. s.3.

Harita 3: Afganistan Coğrafi Haritası (Kaynak: www.google.com.tr, Wikipedia)

Bölgede ayrıca Parupamis adıyla Herat ve Murgâb'ın sularını birbirinden ayıran dağlar vardır. Herat Vadisini kuzeyden kuşatan dağlara Batı Keytû yahut Baba Dağı adı verilmektedir.⁴⁰ Bu dağlarda yükseklik doğuya vardıkça artar. Yine kuzeyde Tûniyân ve Sebkâr adındaki bağ ve bahçe alanları vardır.⁴¹ Yahyaâbâd Dağı yine şehrin güney doğusunda yer almaktadır.⁴² İsfizâr'ın olduğu yer dağlıktır.⁴³

⁴⁰ İsfizârî, age, s.262.

⁴¹ Hâfız-i Ebrû, age, s.22.

⁴² Hâfız-i Ebrû, age, 45.

⁴³ İbn Havkal, Ebul Kasım en-Nasibi, *Ketabi Sûret'il-Arz*, Brill: 1938, 450.

Harita 4: Herat Şehri (Kaynak: www.google.com.tr, Wikipedia)

3. Herat Bölgesinin Akarsuları

Bölgedeki belli başlı nehirler; Ceyhun, Hilmend, Herat (Herî-rûd) ve Murgâb adlarıyla anılmaktadır.⁴⁴ Bunlar hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

a. Ceyhun Nehri

Sâsânîlerin bu nehre Veh-rûd veya Beh-rûd olarak isim verdikleri belirtilmektedir.⁴⁵ Haritalarda Türkçe isimle Uzboy olarak yer alır. Başka yerlerde “Hakan Nehri” olarak kayıtlıdır.⁴⁶ Batlamyus da Ceyhun Nehrinin, Cürcân ve Hârezm

⁴⁴ S. Wahab, Yaungerman, B., A., *Brief History of Afghanistan*, Infobase New York. Conby, S.R. *Persian Painting*, England: British Museum Pres.: XI, 1993, s.279.

⁴⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, c.-III, İstanbul: MEB, 1997, s.946.

⁴⁶ Şeşen, age, s.42-56.

bölgesinden geçip Hârezm (Hazar) Denizi'ne döküldüğünü ifade etmektedir. Ceyhun Nehri, tarihi olduğu kadar oldukça stratejik konumda bulunan bir sınırdır.⁴⁷

Harita 5: Ceyhun Nehri- Herat

(Kaynak: <http://www.topraksuenerji.com/category/orta-asya-su-sorunlari>)

b. Hilmend Nehri

Çıktığı yer kesin olmayan bu nehir Sind ve Hind dağları veya Kang'ın (Ganga) doğduğu yerden çıktığı dile getirilir. Gur bölgesinden çıkmış olabileceğinden de söz edilmektedir. Herat bölgesini sulaması dolayısıyla kaynağının Sistân olması da muhtemel görünmektedir.⁴⁸

⁴⁷ Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. H. Kurt, Ankara: Çağlar Yay., 2005, s.10.

⁴⁸ Şeşen, age, s.42-56.

Harita 6: Hilmend Nehri- Herat (Kaynak: <https://gezimanya.com/kandehar>)

c. Herat (Herî-rûd) Nehri

Bugünkü İran ile Afganistan sınırında⁴⁹ devam eden nehir, vadilerini takip ederek batıda Serahs yönüne gitmektedir. Nehir, ilkbahar mevsiminde çok suyla daha coşkun, sonbaharda ise biraz daha az akmaktadır. Herat şehri yaşayanlarının (medrese, kurum vs.) su ihtiyaçları bu nehirden sağlanmaktadır.⁵⁰

d. Murgâb Nehri

Gur dağları ile Bâmyân asıl çıktığı yerdir. Herat bölgesi için sulamada çok değerlidir. En çok Merv için sulamada etkendir.⁵¹ Hûşk ve Kâşan adlarıyla bilinen

⁴⁹ Wahab-Yaungerman, age, XI, s.4.

⁵⁰ Câmî, Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed, *Dîvân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*. (Yay., Haz. Haşim Rıza), Tahran:1992, s.14; İsfizârî, age, s.82.

⁵¹ Hâfız-i Ebrû, age, 1349, s.27; Strange, G. L. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest the time of Timur*. New York: 1873, s.397.

akarsularda yeterli miktarda su olmadığı zamanlarda bu Murgab nehrinden istifade edilmiştir.⁵²

4. Herat Bölgesinin İklimi

Herat Afganistan'daki en soğuk bölgelerden biridir ve günlük ortalama sıcaklığı sadece 24 santigrat derecedir. Yılın birkaç ayı, sürekli olarak 25 derecenin üzerindeki sıcaklıklar, bazen de 38 dereceye kadar yükselen sıcaklıklara rastlanmaktadır. Sıcak havalar nedeniyle seyahat için en uygun zaman Mayıs-Eylül arasıdır.

5. Herat Bölgesinin Jeopolitik Konumu

Herat bölgesini böylesine özel kılan nedenlerden biri bu bölgenin stratejik bir öneme sahip olmasıdır. Güney Asya'da Çin, Pakistan, İran, Tacikistan, Özbekistan ve Türkistan sınırları arasındaki bir ülke olan Afganistan'da denizden 1050 m. Yükseklikteki Herat, içinde bulunmuş olduğu coğrafi yapısı sebebiyle Afganistan, Hindistan, İran ve Türkistan'a açılan bir kapı konumundadır. Bölgenin birçok farklı bölgelere kapı konumunda olması Herat'ı bir merkez haline getirmiştir. Dolayısıyla bu bölgenin çok önemli bir yapıya sahip olduğunu söylememiz yanlış bir ifade olmaz. Herat bölgesinin ticari açıdan sahip olduğu potansiyel de son derece önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵³

⁵² İstahrî, age, s.12.

⁵³ Abdulkakim Tabibi, *Tarih-i Muhtasari Herat*, Tahran: hş,1368, s.42.

Harita 7: Herat'ın Jeopolitiği

(Kaynak: <https://www.worldatlas.com/webimage/countrys/asia/af.htm>)

Afganistan'ın Orta Doğu, Orta Asya ve Hindistan alt kıtasının kavşağındaki konumu, tarih boyunca dış aktörlerin sürekli ilgisini çekti ve çekmeye de devam etmektedir. Sonuç olarak tarihi geçmişinde bu tecrübeler farklı dilleri, kültürleri ve etnik kökenleri içeren bir ülkenin ortaya çıkmasına fırsat vermiştir. Nitekim Afgan toplumu, Peştun, Tacikler, Türkmenler, Özbekler ve Hazarlardan oluşmaktadır. Bu grupların her biri, komşu bir ülkede nüfusu paylaşarak dışsal katılımı teşvik etmektedir.⁵⁴

⁵⁴ Stratfor Worlview. *Afganistan*, <https://worldview.stratfor.com/region/south-asia/afghanistan>, 2017, Erişim: 25.01.2019.

Harita 8: Herat'ın Jeopolitik Konumu (Kaynak:

<http://bengalunderattack.blogspot.com/2008/12/ultimate-game-us-plans-for-central-asia.html>)

Stratejik yönden önemi oldukça büyük olan Herat, pek çok tehdide açık durumda olmuş ve bu sebeple defalarca saldırıya uğramıştır. Afganistan, Hindistan, İran ve özellikle Türkistan'a geçiş yeridir.⁵⁵ Herat, Hindistan'dan Çin'e ulaşan yol üzerindeki değerli ticaret merkezlerindedir.⁵⁶

⁵⁵ İsfizârî, age, s.5; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, 2. bs., İstanbul: Kitabevi Yay., 1997, s.19

⁵⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, (çev. E. Göksu-H. Güneş), 2. bs., Ankara: TTK Yay., 2010, s.89.

İKİNCİ BÖLÜM
TARİHÎ AÇIDAN HERAT BÖLGESİ

A. İSLÂM ÖNCESİ HERAT

1. Persler Döneminde Herat

Herat bölge itibariyle Pers (Ahamanî) başta olmak üzere farklı devletlerin hakimiyetinde kalmıştır.⁵⁷ Darius (MÖ 552-486) döneminde Afganistan'a girerek hüküm süren Persler, MÖ 500 yıllarında⁵⁸ Hindistan'a kadar ilerlemişlerdir.⁵⁹ İskender (MÖ 334) III. Darius'u bozguna uğratarak önce Herat, sonra da Kandahar ile Gazne'yi ele geçirmiştir.⁶⁰

2. Sakalar Döneminde Herat

MÖ VII. yüzyılda Çin ile İran'ın batı bölgesi ve Doğu Anadolu'da oldukları bilinen Sakalar, Issık göl, Tanrı Dağları ile Taşkent civarında da var olmuşlardır. Bu bölgelerde bulunan Yüeciler, Hunların baskısı nedeniyle Saka boylarının güneye sürülmesinde etkili oldular. Bunların bir kısmı Keşmir'e, diğer kısmı ise Kuzey Hindistan bölgesine ulaşmıştır.⁶¹

Hindistan'a kadar giden Sakalar (İskitler), Hindistan'daki Partlar'ın egemenliğine dahil olmuşlar ve Doğu İran ile Herat'ın içinde bulunduğu günümüz Afganistan'ını ele geçirmişlerdir.⁶²

3. Kuşanlar Döneminde Herat

Vusu baskısı dolayısıyla Yüeciler, Çin'deki Kansu eyaletinden çıkıp Sogdiana'ya, oradan da Afganistan'daki Tahia'ya gelerek hüküm sürmüşlerdir. MS

⁵⁷ Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, c.18, İstanbul: TDV Yay., 1998, s.235; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. SBE, 2008, s.10.

⁵⁸ Wahab-Yaungerman, age, s.279.

⁵⁹ Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ali Ahmetbeyoğlu Yay., 2002, s.27-29.

⁶⁰ Manzar, agm, s.35-36.

⁶¹ Durak, agm, s.29-30.

⁶² Cöhce, agm, s.572

10'da Yüceçiler yabgusu I. Kujulakadphises Kabil'i almış ve Yüceçileri tek bayrak altında bir arada toplamıştır.⁶³ Kuşan ailesinden Kanişka döneminde Keşmir ve Ganj'a kadar ulaşmış ve her yere tapınak inşa edilmiştir.

Büyük İskender'in Orta Asya'ya kadar ulaştığı MÖ 330 yılında Aria adıyla bilinen bir şehir yaptırdığı bilinmektedir. Coğrafyacı olan Ptolemy, İslâm öncesinde Aria şehriyle birlikte Herat'ta da askeri düzen kurulduğunu ifade eder. Herat'ın Belh şehrinde kurulan Baktria Yunan Devleti Persler ve Türklerin seferleri neticesinde yıkılmıştır.⁶⁴

Pers kralı I. Mihrdad tarafından MÖ 150 yılında alınan Herat, daha sonra (MÖ 129) Orta Asya'dan gelen Türk akınlarına da maruz kalmıştır. II. Mihrdad (123-87) yaptığı akınlarla Herat'ı MÖ 123 yılında ele geçirmiş, ancak Kuşanlar tarafından şehre seferler düzenlemiştir. Bu arada Budizm de yayılma sahası bulmuştur. Herat Sâsâniler'ce Kuşanlar'dan sonra ele geçirilmiştir.⁶⁵

4. Akhunlar Döneminde Herat

MS 480 sonrası Afganistan'da Türkler etkin olarak yer almışlardır. Akhun diye kaynaklarda geçen Halaç Türkleri⁶⁶ Afganistan'a gelip yaşamaya başlamışlardır. Juan Juan ve Göktürkler de buraya uğramışlardır. 569 yılında Göktürkler Akhunlar'ı yenip hâkimiyetlerine son vermiştir. Akhunlar yenilmişler, ancak bırakıp gitmemişler, Halaçlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶⁷

Akhunlar, Kuşan devletine baskı uygulayarak onları Peşaver yönüne doğru uzaklaştırmışlardır. Akhunlar Perslerden gördükleri baskıya rağmen Gazne ile Afganistan'ın bir bölümünü almışlardır. Herat'a kadar sınırları uzanmıştır.⁶⁸ Afganistan

⁶³ Durak, agm, s.29-30.

⁶⁴ Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul, 1997, s.17.

⁶⁵ Uslu, age, s.17.

⁶⁶ Enver Konukçu, "Halaç", *DİA*, c.15, İstanbul: TDV Yay., 1997, s.228-229.

⁶⁷ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, c.18, İstanbul: TDV Yay., 1996, s.481.

⁶⁸ Durak, agm, s.30-31.

için Gazne önem arz etmektedir. Sâsâni Devleti ile Batı Göktürkler, 557’de Akhunlar’ı ortadan kaldırmıştır.⁶⁹

B. HERAT ŞEHRİNİN İSLÂM MEDENİYETİNE DAHİL OLMA SERÜVENİ

1. Arapların Afganistan Coğrafyasına ve Herat Bölgesine Akınları

Herat, VII. yüzyılda Arapların idaresine girmiştir. Hz. Ömer döneminde (634-644) doğu bölgelerine yönelme olmuş,⁷⁰ Hz. Osman devrinde (644-656) de İslâm orduları Horasan’ı almışlardır.⁷¹ Bu dönemde kendi yönetimine bağlı olan Basra valisi Abdullah b. Âmir’in gönderdiği Ahnef b. Kays emrinde bulunan ordu birlikleri Horasan’ı 31 (652) yılında fetih faaliyetlerinde bulununca Herat bölgesi barış yoluyla Müslümanların hakimiyetine girmiştir. Emevîlerin ilk dönemlerinde ortaya çıkan iç çatışmalar sırasında elden çıkmış olan Herat bölgesi 41 (661)’de tekrar fethedilmiştir. Bunun üzerine Rebî’ b. Ziyâd Araplar’dan bir bölümünü bu bölgeye yerleştirmiştir (51/671).

Muâviye’nin vefatının (öl.680) ardından Horasan bölgesini hakimiyetini altına alan Abdullah b. Hâzim, Abdullah b. Zübeyr’e biat etmiş, bir dönem Herat valiliğine tayin ettiği oğlu Muhammed bu şehirde öldürülmüştür. Şehir, Horasan bölgesiyle beraber Abdümelik b. Mervân döneminde Abdullah b. Hâzim’den geri alınmıştır (73/692). Daha sonra isyan eden İbnü’l-Eş’as’a bağlı ordu birlikleri Herat’ı işgal etmişlerse de 83 (702) yılında Haccac’ın gönderdiği Yezid b. Mühelleb birlikleri karşısında mağlûp olmaktan kaçamamışlardır.⁷²

Bu arada Araplar, yapılan akınlarla Türklerle karşı karşıya gelmişler mücadele etme durumunda kalmışlardır. Çünkü bu fetihler döneminde Afganistan’ın kuzeybatı kısmı tamamen Türk egemenliğindeydi. Akhun ile Göktürklerin yıkılışı sonrası batıya,

⁶⁹ Durak, agm, s.30-32.

⁷⁰ Piyadeoğlu, age, s.11

⁷¹ Piyadeoğlu, age, s.11; Çetin, agm, c.18, s.235.

⁷² Durak, agm, s.27-29.

Horasan'a dağılan Türkler vardır.⁷³ Muâviye'nin yönetimiyle Müslümanlar Horasan'da güçlü bir şekilde hükmetmeye başlamışlardı.

Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla (750) birçok karışıklık meydana geldiği Herat'ta, Arap kabileleri arasında iç karışıklıklar boy göstermiş ve birçok çatışma çıkmıştır. Peygamberlik iddiasında bulunduğu idda edilen Üstadsîs'in isyanına Heratlılar da katılmış ve isyan daha da büyümüş olup güçlkle bertaraf edilmiştir (150/767). Şehrin ilk Herat asıllı kadısı Mâlik b. Süleyman el-Hanefî (öl. 160/777) Herat ve etrafını önemli dinî yapıtları inşa ederek birçok hizmette bulunmuştur. Herat 204'te (819-20), Abbâsîler'in Horasan valisi Gassân b. Abbâd tarafından Sâ mânîler'den Ebu'l-Fazl İlyâs b. Esed'in, onun vefatından sonra da oğlu Muhammed'in idaresine verilmiştir. Tâhirîler ve Saffârîler'in hâkimiyetinin ardından 297'de (909) Ebu Nâsır Ahmed b. İsmail'in eliyle Sâ mânîler'in kontrolüne giren şehir, daha sonra da Sâ mânîlerin Horasan'a vali olarak gönderilen Gazneli Sebük Tegin'le beraber Türklerin hâkimiyeti altına girmiş olup böylece şehir Türklerin eline geçmiştir (384/994).⁷⁴

Sultan Mahmûd-ı Gaznevî döneminde Sâ mânîler'den İsmail b. Nûh Herat'ı geri alma girişimlerinde bulunmuş ama bütün bu girişimleri olumsuz sonuçlanmıştır. Daha sonra tekrar birçok girişimde bulunmuş, ancak başaramamıştır (391/1001). Sultan Mahmud 408'de (1017-18) oğlu Mesud'u Herat'a vali olarak tayin edilmiş ve Vezir Ebu Sehl Muhammed b. Hüseyin ez-Zevzenî ile birlikte oraya göndermiştir. 422'de (1031) Selçuklular şehri ele geçirmek için işgal girişimlerinde bulunmuş, daha sonra Ferâvâ'da ağır kayıplar veren Selçuklu birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. 428'de (1037) şehri ele geçirmek isteyen birlikler tekrar işgal girişiminde bulunmuş, fakat işler yolunda gitmeyip gerek kalenin iç merkezinde yer alan müstahkem varoşların gerekse de orada oturan bölge halkının mukavemeti karşısında ablukayı kaldırmak zorunda kalmışlardır. Ancak ertesi yıl Nîşâbur'la birlikte Herat da Selçuklu biliklerine teslim olmuş; ama kısa

⁷³ Durak, agm, s.32-33

⁷⁴ J. Paul, "The Histories of Herât", *Iranian Studies*, c.33, 2000, s.109; A. Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâ mânîler Devleti (874-1005)*. İstanbul: Yeditepe Yay., 2007, s.48.

süre sonra halk arasında yani kendi içlerinde bir halk ayaklanması meydana gelmiştir. Herat Dandanakan Savaşı'ndan (431/1040) sonra Sistan ile birlikte Selçuklu ailesinden Mûsâ Yabgu'ya verilmiş, Mevdûd döneminde (1041-1049) tekrar Gazneli hâkimiyetine girmiştir. Selçuklular şehri kendi hakimiyetine almak için birçok girişimde bulunmuş hatta neredeyse her yıl seferler düzenlemiş olsalar da ancak Selçukluların önemli komutanlarında Sultan Alparslan döneminde almayı başarmışlardır. Herat'ın ele geçirilmesi ile gerek ordu birlikleri gerekse de halk büyük sevgi coşkuları göstermiştir.⁷⁵ Herat, Sencer'in ölümünden (552/1157) sonra Oğuzlar'ın hâkimiyetine girmiş, Emir Aytegin'in ölümü üzerine ise halk tarafından Sencer'in eski kumandanlarından Müeyyed Ayaba'ya teslim edilmiştir (559/1164).

Herat 571'de (1175-76) Gurlular'ın, 605'te (1208-1209) 13 aylık bir süreden sonra Hârezmşahlar'ın, 618'de de (1221) Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Bey'in denetimine geçmiştir. Şehrin ileri gelenleri, ertesi sene Celâleddin Hârezmşah'ın Moğollar'a karşı elde ettiği geçici başarıya güvenerek isyana kalkışınca büyük bir bölümü kılıçtan geçirilmiş; hayatta kalanlar da Doğu Türkistan bölgesine ve Çin'e tehcir edilerek şehir adeta kullanılamaz hale getirilmiştir. Herat'ta, Ögedey Han döneminde (1229-1241) tekrar canlılık görülmeye başlamıştır.⁷⁶

Moğollar'ın 642'de (1244) Gur asıllı Şemseddin Kert'i Herat lideri olarak vekil göstermeleri ve bu durumun 653'te (1255) Hülâgû tarafından da kabul edilmesi üzerine bölgede Kert hanedanı varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin (1255-1381) Herat'ın kültür tarihinde çok değerli bir yönü vardır. Timur, Horasan'da bu yana devam eden Serbedârîler, Kertler ve Muzafferîler arasındaki savaşları önlemek adına oğlu Mîrân Şah'ı yollamış ve Herat'ı almak için sefer düzenlemiştir. Şehri belli bir zaman sonra Kert Meliki Gıyâseddin Pîr Ali'den devralmıştır. (Muharrem 783/Nisan 1381). Timur'un gitmesinden sonra alevlenen isyan, Mîrân Şah tarafından şiddetli bir biçimde bastırılarak Kert hanedanı ortadan kaldırılmıştır. 783'ten (1381) 913 (1507) yılına uzayan süreçte

⁷⁵ İsfizarî, age, s.388-389.

⁷⁶ Çetin, agm, c.18, s.235.

Herat'ta Timurlular döneminde birçok yapı inşa edilmiş ve sanat alanında da çok büyük hamleler gerçekleştirilmiştir.⁷⁷

Herat 913'te (1507) Özbekler, 916'da (1510) da Safevî Hükümdarı Şah İsmail eliyle ele geçirilmiş ve alana Şamlı Türkmenleri gelerek önemli bir güç konumuna gelmişlerdir. Şah İsmail'in vefatı ile Özbekler ile Safevîler arasında galibi bir türlü belli olmayan savaşlar, hatta 932 (1526) yılında bir ara Bâbürlüler'in hakimiyetine geçecek olan, XVIII. yüzyılın ilk diliminde de Abdâlîler'in kontrolünde kalan Herat, Nâdir Şah'ın vefatından sonra iktidarını ilan eden Ahmed Şah Dürrânî (1747-1772) tarafından Afganistan topraklarına eklenmiştir. XIX. yüzyılın başlarından meydana gelen iç çekişmeler ve Ruslar ile İngilizler'in işgalci siyasetleri nedeniyle Afganistan'da beliren zaafılardan faydalanan Kaçkarlar 1833 ve 1837'de Herat'ı ele geçirmek istedilerse de başarılı bir faaliyet yürütememişlerdir. Fakat bu seferler sırasında bölgenin Timurlular zamanından kalma mahalleleri zarar görmüş ve nüfus sayısı da 70 binden 6-7 binlere kadar düşmüştür. Bilindiği üzere İranlılar, Herat'ın kendilerine ait olduklarına dair öteden beri hak iddia etmişlerdir. Bu karmaşık durum, 1863 Paris Barış Konferansı'nda kabul edilen bir kararla Afganistan'a bağlı olduğu belirtilmek amacıyla kesinleşmiştir. 1885'te bu karar İngiliz-Rus sınır komisyonlarınınca bir kez daha ele alınarak pekiştirilmiştir.⁷⁸

XI. yüzyıla gelindiğinde Herat, Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerinde büyük bir öneme sahip olup daha sonra Abbasiler devrinde dokumacılık alanında kendisinden bahsettirmiştir. İstahrî ve İbn Havkal'e göre burası zamanın diğer büyük kentleri gibi iç kale, şehir ve dış mahallelerden meydana gelmekteydi. Surların kuzey, güney, doğu ve batıya doğru açılan dört ana bölümü mevcuttu. Halkın asıl unsurunu Arap ve Acem Müslümanlar oluşturmakta, bunlarla birlikte kendi özel mabetlerine sahip olan Mecûsî ve Hıristiyanlar da bulunmaktaydı. Kentin çevresinde tarım, eskiden beri olan ve bilinen kanallardan sağlanan sulama yöntemiyle

⁷⁷ Durak, agm, s.27-29.

⁷⁸ J. Paul, agm, s.109; Usta, age, s.48.

gerçekleştiriliyordu. Bu bölge geniş meyve bahçelerine sahip olup çevresinde kendisinden söz ettirmesini bilmiştir. Kertler döneminde burası birçok istilâya maruz kalmış olup bu istilâları gerçekleştirenler arasında özellikle Moğollar yer almaktaydı. Moğollar burada yer alan Merv ve Belh yerleşim yerlerini ele geçirmişlerdi. Kert meliklerinden Şemseddin (öl. 29) ve Gıyâseddin (öl.1203) dönemlerinde burada birçok cami ve medrese imar edilmiştir. İbn Battûta'nın şehri ziyareti Kal'a-i İhtiyârüddin adlı iç kalenin yenilediği, sanatın ve edebiyatın ilerlediği zamanlarda gerçekleşmiştir.

Resim 1: Herat ekolüne ait 890 (1485) tarihli bir minyatür (Kaynak: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/herat>)

Herat, kültür ve sanat yönünden en önemli zamanını Timur'un yöneticiliği döneminde yaşamış ve bu zamanda beliren Herat ekolü Osmanlılar'dan Bâbürlülere değin bütün İslâm sanat merkezlerinde kendini göstermiştir. Aynı zamanda bu dönem zarfında Şâhruh'un hanımı Gevher Şad eliyle külliye başta olmak üzere, birçok bağ, bahçe, saray, cami ve medrese inşa edilmiştir. 1410'da tamamlanan Bâğ-ı Sefid adlı sarayın duvarları Çin'den getirilen yeşim taşlarıyla kaplanmış ve bu taşların üzerine

nakış ve resimler işlenmiştir. Bu dönemde Çin'deki yeşim taşları çok beğenilen ve şöhret gösteren taşların başında gelmekteydi.⁷⁹

Hüseyin Baykara zamanında (1469-1506) edebiyat ve sanat alanında özellikle de Türk diline büyük önem verilmiş, Uygur ve Çağatay lehçesiyle eserler kaleme alınmıştır. Hüseyin Baykara, mimari alanda birçok faaliyette bulunmuştur. Bu faaliyetler kapsamında Cihânârâ Sarayı ile cami ve medrese yaptırmıştır. Bu yapılara da kendi ismini vermiştir. Özellikle bu yapı eserlerinin içinde insanlara şifa vermek için hastahane de yapmıştır. Şifâiye ismi konulan tıp okulu ve hastahane de onun zamanında faaliyetlerini yürütmüştür. Hüseyin Baykara, mimarı alanda olduğu gibi sanat alanında da birçok faaliyette bulunmuştur. Sanatçıları koruyan ve besleyen Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî'nin, İncil kanalı üzerinde bulunan Bâğ-ı Şâh adlı sarayı ile külliyesi çok bilinmektedir.⁸⁰

XV. yüzyılın sonuna değin mimari eser ve medreselerle süslenen kent, eser sayısı bakımından büyük bir ilerleme yaşamıştır. Türk müziğinde Herat tarzı bu zamanda ortaya çıkmış ve en parlak zamanını geçirmiştir. 1381-1510 seneleri arasında etkili olan Abdülkâdir-i Merâgî ve Gulâm Şâdî'nin yönettiği kabul edilen bu tarzın form, makam ve usul anlayışının Osmanlı musikisini büyük ölçüde etkisinde bıraktığı dile getirilmektedir.⁸¹

Herat ayrıca halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının geliştiği bir yer olarak da anılmıştır. Sultan Şâhruh'un oğlu Baysungur, burada farklı sanat dallarında yüzü aşkın sanatkârın bulunduğu büyük bir atölye inşa etmiş ve böylece Herat, sarayın destek ve himayesiyle kültür ve sanat faaliyetlerine ciddi katkılarda bulunmuş, tezhip, cilt, minyatür ve hat sanatlarında yine Herat tarzı diye isimlendirilen yeni bir anlayış belirlemiştir. En olgun ve verimli çağını Sultan Hüseyin Baykara döneminde

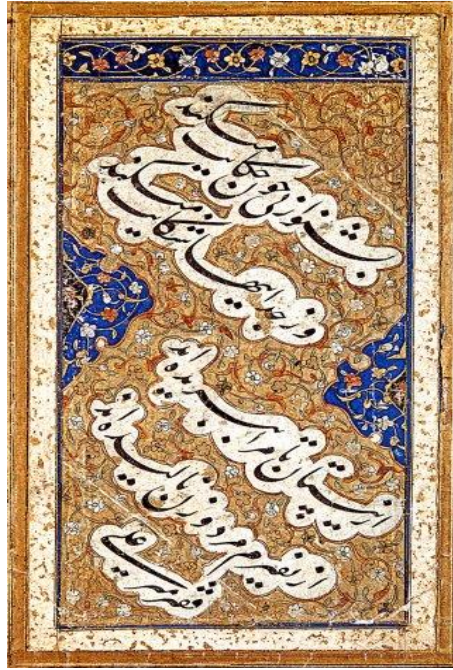
⁷⁹ Çetin, agm, c.18, s.235.

⁸⁰ Uslu, agm, c.17, s.215-216.

⁸¹ Uslu, agm, c.17, s.216.

gerçekleştiren bu tarz, nesta'lik hattının en büyük ustası olarak bilinen Sultan Ali Meşhedî ile Mîr Ali Herevî, Ca'fer-i Tebrîzî ve Sultan Muhammed Nûr gibi hattatlar; en ünlüleri Bihzâd, Âgâ Mîrek, Kâsım Ali, Mevlânâ Ali, Emir Halîl, Hâce Gıyâseddin olan musavvir-nakkaşlar ve Mevlânâ Kıvâmüddin gibi cilt ustaları yetiştirmiştir.⁸²

Timurlular zamanına şehrin dış saldırılara karşı korumak ve kendi hayatlarını güvence altına almak için birçok yapı 1885'te, tahminen bir Rus saldırısına karşı savunmasını kuvvetlendireceği gerekçesiyle Emir Abdurrahman şahsınca ortadan kaldırılmıştır. Geriye kalanlardan Gevher Şad Musallâ ve Medresesi, Hüseyin Baykara Camii ve Medresesi'nin minareleri, Pul-i Mâlân Köprüsü, Gazurgâh'ta Pîr-i Herat Türbesi, Tuman Ağa Medresesi, Taht-ı Sefer Bahçesi ve bazı hankahlar ile Gurlular'ın Herat Cuma Camii ve Kertler'in Kal'a-i İhtiyârüddin'i bu zamana gelebilen değerlerdir.⁸³

⁸² Saray, *Afganistan ve Türkler*, s.28; Muineddin Muhammed, "Ravzat-ül Cennat Fi Evsaf-ı Medinetül-Herat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.1, sy.3-4, 1946, s.21-22.

⁸³ Çetin, *agm*, c.18, s.235.

Resim 2: Herat ekolüne bağılı Ali Herevî'nin mâil nesta'lik kıtası (Kaynak: <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/herat>)

2. Samaniler Döneminde Herât

Samanîler, İnan'da devlet kurmuş olup kurucusu, Kuzey Afganistan'ın Belh bölgesi Saman köyünde mahallî toprak ağası olan Saman Huda idi. Saman Huda, birçok rakipleri varolup bu rakiplerinin zaman zaman ona baskı yapması sonucunda köyden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı Horasan'daki Emevî valisi Esed bin Abdullah'ın yanına sığınmış, ondan gördüğü ilgi sebebiyle Saman Huda, Zerdüşt dininden vazgeçerek İslâmiyet'i benimsemiştir. Saman Huda ve torunları Emevîler'den sonra Abbâsîler'in hizmetine geçmiş, Halife Harun Reşîd (786-809) ve oğlu el-Me'mûn (813-817) zamanında devlet ricalinde görev icra etmiştir. Sâdik hizmetlerinden dolayı Saman Huda'nın oğullarından Nuh Semerkand'a, Ahmed Ferganâ'ya, Yahya Şaş'a, İlyas da Herat'a vali olarak atanmışlardır⁸⁴

Fergana valisi Ahmed, Semerkand'ı kendi hakimiyeti altına alınca oğlu Nasr, Abbasî halîfesi el-Mu'temid tarafından 875'te Mâverâünnehr eyalet valiliğine getirilmiş, böylece Sâmânîler Devleti'nin ilk adımlarının atılması gerçekleşmiştir. Sâmânîler'in kuvvetli olduğu dönemler, II. Mansur zamanında kuvvetli Türk ailelerinin genişleme alanına denk düşmektedir.⁸⁵ Karahanlılar, Gazneliler ve henüz devlet kurmamalarına rağmen Selçuklular ile harpler yapmak zorunda bulunmuşlardır. Bütün bu dış tehditlere bağılı olarak saray isyanları, merkezî idareye karşı çıkan askerî güçlerin ve büyük toprak beylerinin isyanı Sâmânîler'i zayıf konuma getirmiş, bu olaydan sonra Mâverâünnehr bölgesi Karahanlılar'ın, Horasan da Gazneliler'in himeyesinde bulunmuştur. Son Sâmânî Emiri İsmail el-Muntasır 1005 senesinde öldürülerek hanedana son verilmiştir.

⁸⁴ Aydın Usta, "Samaniler", *DİA*, c.34, İstanbul: TDV Yay., 2009, s.64.

⁸⁵ İsfirazî, age. s.384.

Sâmânîler döneminde Herat, Horasan'ın merkezi yerlerinden biridir.⁸⁶ Herat'ın bu devirde bazı isyanlar olsa da huzurlu süreler geçirdiği ifade edilmektedir.⁸⁷

Harita 9: Samaniler Beyliği (Kaynak: <http://www.bilgiustaniz.com/samanogullari-beyligi-hakkinda-bilgi/>)

3. Gazneliler Döneminde Herat

Horasan X. yüzyılda Gazneliler tarafından fethedilmiştir. Selçuklu Devleti (1036) bu bölgeyi fethettiği zamana dek Gazneliler hüküm sürmüşlerdir.⁸⁸ Gazne'de Sâmânî Devleti güç kaybetmeye başlayınca orduda önemli görevleri üstlenen ve bütün görevleri başarıyla tamamlayan Gazneli Mahmud, Rebiulevvel 388/ Mart 998 tarihinde Gazne Devleti'nin başına geçmiştir.⁸⁹ Samani Devleti'nin yıkılmasına doğru Gazneli

⁸⁶ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Te'lif, Nâsır-ı Hüsvrev), Tahran: Kitabhâne-yi Hayyam, 1333, s.236; W. Barthold, *Historica-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey, 1930, s.50.

⁸⁷ Paul, agm, s.109; Usta, age, s.48.

⁸⁸ Çetin, agm, c.18, s.237.

⁸⁹ İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*, Konya: Çizgi Kitabevi Yay., 2019, s.58.

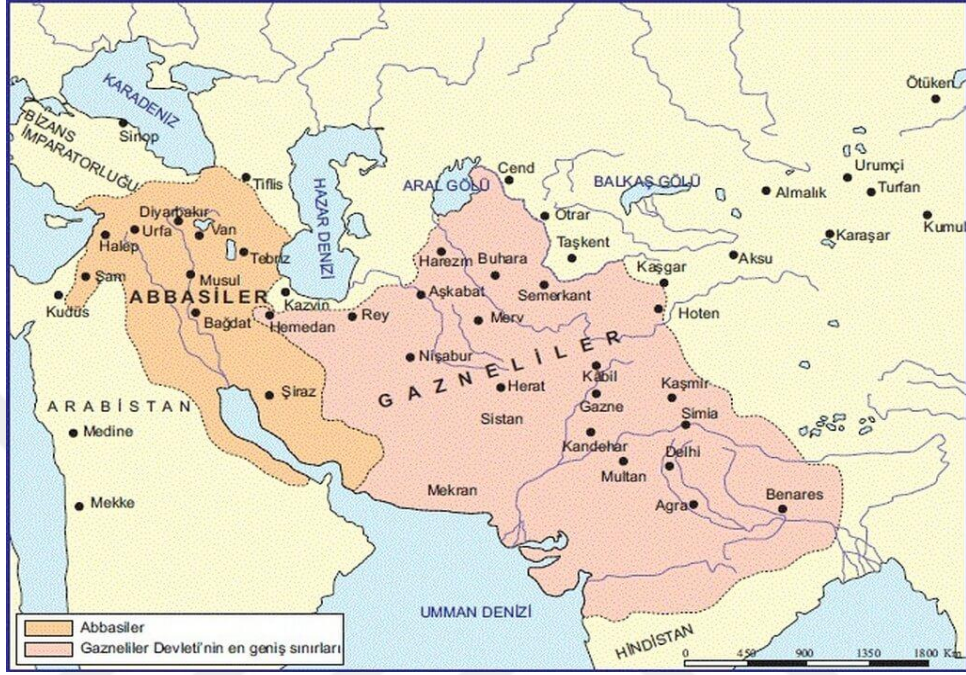
Devleti'nin sınırları sürekli genişlemeye başlamıştır. Gazneli Mahmud'un başarısı giderek zirveye yükselmiş ve onun buyrukları dünyaya nam salmıştır.⁹⁰ Gazneli hükümdarı sayesinde İslam dini daha da güçlenmiş ve fetih hareketleri devamlı hale gelmiştir. Gazneli Mahmud, diğer yakın devletlerle aralarında çıkan harplerde de güçlü durmuş, özellikle Samani Devleti'ne karşı üstünlük oluşturarak tam olarak hakimiyeti altına almıştır. Çok kısa zamanda Merv ve Horasan alanlarını da kontrolü altına almıştır.⁹¹

Sultan Mahmud, Gazne ve civarında olan bölgeleri hakimiyet alanına aldıktan sonra birçok kez Hindistan'a yönelmiş, son dinin ulaşmadığı alanlarda İslamiyet'i yaymak için büyük uğraşlar vermiştir. Mahmud, İslam'a açtığı yerlerde öncelikle medreseler ve camiler yaptırmış, müderrisleri İslam dininin farz, sünnet, helal ve haramlarını herkese anlatırmakla görevlendirilmiştir. Böylece İslam dininin yeni coğrafyalarda halkın kalplerine yerleştirilmesine çalışmış ve dinî bilgilerin yayılması, öğrenilmesi, anlaşılması ve yaşatılması için büyük çaba sarfetmiştir.⁹² Herat, Gazneli Mahmud'un ülkenin lideri olmasıyla Gazne'ye bağlı bir bölge olarak konumlanmıştır.

⁹⁰ Zeki, age, s.59.

⁹¹ Zeki, age, s.60.

⁹² Zeki, age, s.63.

Harita 10: Gazneliler Devleti'nin en geniş sınırları
(Kaynak: www.yardimcikaynaklar.com)

Gazneliler'in elinde olan Horasan'a bağlı Herat, şehzâdelerin valilik yaptığı yer durumundaydı.⁹³ Sultan Mahmud (999-1030) döneminde Afganistan'ın tamamına yayılana Gazneliler Hindistan'a kadar ulaşmışlardır.⁹⁴ Zamanla alınan vergilerin yüksekliği ile yaşanan hadiseler ve uzun süreli kıtlıklar sebebiyle halk nezdinde yönetim makbul sayılmamıştır.⁹⁵

4. Büyük Selçuklular Döneminde Herat

Selçuklular, Dandanakan Savaşı sonrasında (yaklaşık 1038-1194), 11. ve 12. yüzyıllarda Ortadoğu ve Orta Asya'nın (özellikle modern İran, Irak, Suriye, Türkmenistan ve Kuzey Afganistan) bölgesi olmak üzere hakim olduğu Müslüman bir devlettir. Türk-İslam devletinin büyük çoğunluğuna örnek olan bu devletin kuruluşundan itibaren Herat şehri önemli rol oynamıştır. Herat bölgesi, Gazneli-Büyük

⁹³ Merçil, age, s.54

⁹⁴ Saray, age, s.28.

⁹⁵ Çetin, agm, c.18, s.237

Selçuklu mücadele alanı olmuş, bu sebeple Gazneliler'in merkez üssü olan bu yeri Büyük Selçuklular da ele geçirmeyi hedeflemiştir. Herat şehri işte bu özelliği sebebiyle ele geçirmek adına birçok devletin savaşlarına sahne olmuş ve kısa aralıklarla el değiştirmiştir. Selçuklular etnik olarak Türk idiler. Büyük Selçuklu Devleti 12. yüzyılın ortalarında sona ermiştir.

Büyük Selçuklu Devleti ilk anlarından beri Herat bölgesindedir. Herat'ın ele geçmesiyle devlet olmaları aynı dönemi kapsamaktadır. Gazneli-Büyük Selçuklu ilişkilerinde mücadele mevzuları Herat'tır. Gazneliler için merkez görülen Herat, Büyük Selçuklular'ca da önem arz etmektedir. Bu sebeple devamlı mücadele verilen yer olmuştur.⁹⁶ Dandanakan Savaşı'yla (1040) Selçuklular kesin olarak kurulmuş, ayrıca Horasan Gazne Devleti'nden çıkmıştır Dandanakan Savaşı neticesinde Gazneli Mes'ûd'un öldürülmesine dek devam eden sürede yönetimde boşluklar yaşanmıştır.⁹⁷

Harita 11: Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları (Kaynak: <http://www.yardimcikaynaklar.com>)

⁹⁶ Paul, agm, s.106.

⁹⁷ İsfizârî, age, s.388; Paul, agm, s.106.

5. Gurlular Döneminde Herat

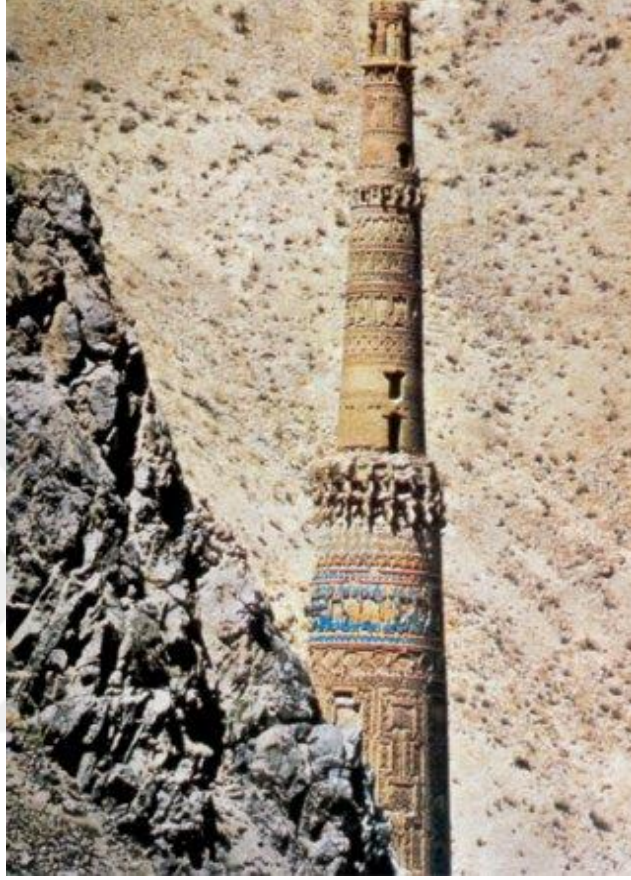
Herat'ın doğu ve güneydoğusunda yer alan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesi ile Garcistan'ın (Garşistan) güneyi, Cûzcân, Ferah-rûd, Herî-rûd ve Murgap nehirleri bölgesindeki topraklara Gur ismi verilmekte olup Mendiş olarak da ifade edilmekteydi.⁹⁸ Burası Şensebânîler'in (Gurlular) hakimiyeti altında olan bir bölge konumundaydı. Gazneli hâkimiyeti zamanında küçük bir kabilenin lideri olan Şensebânî'nin emirleri, önce Gur toprakları üzerinde siyasî hâkimiyetlerini oluşturdu, daha sonra nüfuz alanlarını giderek genişletti ve nihayet XII. yüzyılda büyük bir hakimiyet alanına ulaştılar. Şensebânî hânedanının ilk dönem tarihi, efsaneler içinde ne yazık ki son bulmuştur.⁹⁹

O bölgede bulunmuş bir tarihçi olan Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, Gıyâseddin Muhammed b. Sâm'ın saray şairi Fahreddin Mübârek Şah Merverûzî hakkında yazılan manzum *Nisâbnâme*'ye kanıt göstererek Şensebânîler'in İran'ın efsanevî ve zalim kralı Dahhâk'in ailesinden geldiğini, Dahhâk'in Arap soylu olduğunu ve bundan dolayı Arap olmayan alanlarda torunlarının Tâzî (Tâzikler) olarak anıldığını ifade etmiştir. Dahhâk'in kuvvetleri daha sonra İran'da krallık mevkiine geçecek olan Feridun'un ortadan kaldırılması üzerine torunları, kısa süre zarfında gittikçe çoğalmış ve Gur'un ele geçirilemez dağlık bölgelerine yerleşmişlerdir. Cûzcânî, bunların Hz. Ali zamanında müslüman olmaya karar verdiklerini belirtmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ Merçil, age, s.247.

⁹⁹ Durak, agm, s.30-31.

¹⁰⁰ Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", s.571-575.

Resim 3: Sultan Gıyâseddin Muhammed b. Sâm'ın Câm'da inşa ettirdiği minare – Fîrûzkûh/Afganistan (Kaynak: TDV, 1996)

Selçuklular Afganistan'da hüküm sürdüğü dönemde Gurlular'ın saldırılarına uğramıştır.¹⁰¹ XII. yüzyılda Sultan Sencer sonrası Afganistan'da Gurlular güç kaybedince Harzemşâhlar başarılı olmuşlardır.

¹⁰¹ Saray, age, s.28-29.

Harita 12: Gurlular Devleti'nin sınırları (Kaynak: TDV, 1996)

6. Timurlular Döneminde Herat'ın Başkent Oluşu

Emir Timur, Moğollardan olup babası ve dedesi Tataristan asıllıdır. Dedeleri Cengiz Han'ın istilâsıyla Tataristan'dan taşınmışlardır.¹⁰² Emir veya Noyan Taragay, Timur'un babasıdır. Sultan Hüseyin'in emiri, aynı zamanda devlet yöneticilerinden idi. Annesi tarafından Cengiz Han soyuna uzanır. Timur, devleti kurunca tahakkümüyle meşruiyet kurmaya çalışmıştır. Kendisi han soyundan olmadığı için Moğol birilerini tahta oturtup Herat hükümdarıyla ittifak içinde olmuştur.¹⁰³

¹⁰² Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ö R. Doğrul), İstanbul: Nakışlar Yay., 1975, s.129.

¹⁰³ Steward, C.E., "The Herât and the Persian Border, from the Hari-Rûd to Sistân", *Royal Geography Society and Monthly Record of Geography*, c.1, 1555, s.107, 117.

Harita 13: Timurlular'ın sınırları (Kaynak, <https://tarihnedio.com/timur-han-kimdir/>)

Timur sadece Horasan ve Mâverâünnehir'i değil, Çin, Hindistan, Anadolu, Irak ve Mısır'ı da içine alan bölgelerde hüküm sürmek için mücadele etmiştir.¹⁰⁴ Emir Timur tarafından 1370'te alındığında Mâverâünnehr ve İran toprakları bölünmüş haldeydi. Horasan (1380) Serbedârîler, Timurlular, Muzafferîler ve Kertler'in elinde idi.¹⁰⁵ Emir Timur döneminde Herat merkezdir. Buraya Emir Timur'un oğlu Mirzâ Mirânşâh hakim olmuştur.¹⁰⁶ Mirzâ Şâhruh döneminde Herat başkent olmuştur.¹⁰⁷ Yönettiği dönem içerisinde bir Müslümana yakışan tavır sergilemiştir.

7. Timurlu Hükümdarı Sultan Şâhruh Döneminde Herat Ekonomisi

Herat ve çevresi Tahirler, Saffarîler ve Samanoğulları, Gurlular, Harzemşahlar, Gazneliler ve Selçuklular'ın ardından Moğollar'ın eline geçti. Cengiz Han döneminde Herat'ta ekonomi, yapılan istilâ dolayısıyla çöküntü halinde gelmişti.¹⁰⁸ Bu son hanedan

¹⁰⁴ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara: TTK Yay., 1989, s.64.

¹⁰⁵ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK Yay., 2000, s.11 ; İsmail Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*. Ankara: Berikan Yay., 2010, s.28.

¹⁰⁶ Barthold, *Historical-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey, 1930, s.56; Barthold, "Mir Ali Şir ve Siyasî Hayatı", *Ülkü Mecmuası*, sy.56, İstanbul: 1937, s.356.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, Tahran, 1966, s.228-234.

¹⁰⁸ Seyf ibn Yakub el-Herevi, *Tarihname-i Herât*, Kalkutta, 1944, s.83-87.

döneminde kültür ve ekonomisi giderek kötüleşen Herat'ı daha sonra zapteden Timurlu hanedanı devrinde şehir ve çevresi her açıdan gelişme ve düzelme yaşamıştır.¹⁰⁹

Mirzâ Şâhruh döneminde, Herat ve çevresinde huzur ve sükunet vardı.¹¹⁰ O, Herat'ı alınca hutbe okutmakla kalmamış, para bastırıp burayı merkez yapmıştır. Savaşa gideceği dönemlerde Herat'ta kendisine vekâleten oğullarını bırakan Mirzâ Şâhruh, Sistân'a düzenleyeceği sefer öncesinde İbrahim Sultan'ı Herat'ta görevlendirmiştir.¹¹¹

Herat, merkez olduğu gibi yıkılışa kadar kültür, sanat, ticaret ve siyasî olarak da dikkat çekici öneme sahiptir.¹¹² Herat bir bakıma; İran, Türkistan, Mâverâünnehr, Afganistan ve Batı Hindistan'ın tam merkezinde bulunmaktadır.¹¹³ Herat jeopolitik, politik, stratejik önemi haricinde ticaret yolları üzerindedir. XV. yüzyılda Horasan'da ekonomik gelişmelerin dikkat çekici boyutta olduğunu söylemek mümkündür. Sultan Şâhruh döneminde yapılan ekonomik uygulamalarla Herat oldukça büyük önem arzermeye başladığından aynı yüzyılda adı geçen sultan döneminde başkent olan Semerkant, Herat'a taşınmıştır.

Harita 14: Harzemşahlar Devleti'nin en geniş sınırları (Kaynak: <http://bilelimmi.com/harzemshah-devleti/>)

¹⁰⁹ Durak, agm, s.30-31.

¹¹⁰ Abdülhakim Tabîbi, *Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*. 2. bs., Tahran: 1989, s.31.

¹¹¹ Abdürrezzak es-Semerkandî, age, s.135

¹¹² İsmail Aka, "Hândmîr". *DİA*, c.15, İstanbul : TDV Yay., 2005, s.150-152.

¹¹³ A.A. Hikmet, *Câmî Hayatı ve Eserleri*. (çev. M.N. Gençosman), İstanbul: MEB, 1991, s.21.

Sultan Şâhruh döneminde ciddi çalışmalar sonucunda, Cengiz Han'ın şehre yaşattığı istilâyla harabe haline gelen Merv vadisi ayağa kaldırıldı. Şâhruh ortaya konan çalışmalarda tüm devlet adamlarının bulunması için, “Devletin her alanında Türk ve Tacik, zengin ve fakir (bu imar faaliyetine) buyursun” diye ferman çıkarmıştı.¹¹⁴

Herat'ın ekonomisi daha çok ziraat ve ticaretle ayakta durmaktaydı. Şâhruh ve ondan sonra gelen Sultan Hüseyin dönemlerinde ticaret oldukça iyi idi. Şâhruh'un yaptırdığı limanda ihracat ve ithalat ürünleri fazlaca işlem görüyordu. Hatta Şâhruh'un yardımcıları Çin hakanına giderek Horasan'daki ticaret potansiyelinin önemi ifade edilmiştir.¹¹⁵

Şâhruh, bölgede yerel ve uluslararası ticaretin ilerleyerek devam etmesi için Herat'ta pazar alanı kurdu.¹¹⁶ Pazar alanının dört kapısı olup Belh tarafındakine “Saray Kapısı”, Nişabur tarafındakine “Irak Kapısı”, Sicistan yönündekine “Firuzabad Kapısı” ve Gur cihetindekine de “Heşk Kapısı” adıyla bilinmekteydi.¹¹⁷

Mirzâ Şâhruh idareciliği sırasında adaleti yanında da cömert kişiliği ile de dikkat çekmekteydi. Söz gelimi vergi tahsil edeceği zaman halktan, mahsulüne göre alınmasına özen gösterirdi.¹¹⁸ Herat'ta Şâhruh dönemi sonrası büyük ölçüde olumsuz şekilde devam etmiştir.

¹¹⁴ Semerkandî, age, s.185.

¹¹⁵ Tabibi, age, s.14

¹¹⁶ Semerkandî, age, s.187-189; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yay., 2012, s.169.

¹¹⁷ İsfizârî, age, c.II, s.9; Yusuf Ziya Yörükân, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, İstanbul: Ötüken Yay., 2013, s.386.

¹¹⁸ Hasan-ı Rumlu, *Ahşenü't-Tevârih*, (çev. M. Öztürk), Ankara: TTK Yay., 2006, s.289.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HERAT BÖLGESİNDE İSLÂM MEDENİYETİ

I. HERAT VE ÇEVRESİNDE İLİM VE ULEMA

A. HERAT BÖLGESİNDEKİ MEDRESELER

Camilere nazaran daha sivil olan tekke ve hankâhlar, medreselere geçişte alt yapı olmuşlardır. Hankâh ve medreselerde işlenmeye başlanan eğitim-öğretim aktiviteleri XI. yüzyıla gelindiğinde sitemli olarak medreselerde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Selçuklular'la birlikte eğitim-öğretimin sistemli hale gelmesi ve medreselerde yapılmaya başlandığı bilinse de hankâhlar önemlerini yitirmemiş ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar etkilerini sürdürmüşlerdir. İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren ve Büyük Selçuklu medreselerinin sistemleştirildikten sonra önemli görevler üstlenmiş ve eğitim-öğretim alanında Müslümanların ufuklarını açmıştır. Bu medreselerde eğitim-öğretim almaya başlayan birçok mutasavvıf ve derviş zaviye, tekke ve hankâhlar kurmuşlardır. Bu zaviye ve hankâhlar herhangi bir mezhebe ya da tarikata bağlı olmayıp Müslümanların geneli tarafından benimsenmiş dinî kurum olmuşlardır.¹¹⁹ Bunlar, belli bir disipline sahip ve örgün sistemdeki medreselere göre daha serbest ve yaygın bir sistem içinde eğitim veren kuruluşlar idi.

Dervişlerin, şeyhin gözetimi altında tarikatların esaslarına uygun olarak toplandıkları bu yerler hankâh, tekke, dergâh ve âsitâne gibi isimlerle anılmıştır.¹²⁰ Hankâhlardan büyük olanlarına tekke, küçük olanlarına ise zâviye adı verilmiştir.

Medreselerin kuruluşu öncesinde İslâm coğrafyasının genelinde olduğu gibi Herat'ta da büyük ihtimalle eğitim-öğretim faaliyetleri mescid, ulemaların evleri ve kitapçı dükkânı gibi yerlerde yapılmaktaydı.¹²¹ Herat merkez olmak üzere farklı dönemlerde medreselerin tarihî gelişimi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

¹¹⁹ Süleyman Uludağ, "Seydeddin Bâherzî", *DİA*, c.4, İstanbul: TDV Yay., 1991, s.43.

¹²⁰ Najimi, A. W. *Herat, the Islamic City: A Study in Urban Conservation*, Scandinavian Institute of Asian Studies, Occasional Papers 2, London, 1988, s.32.

¹²¹ Ahmed Çelebi, *Târîhu 't-Terbiyeti 'l-İslâmiyye (İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi. Beyrut. 1954)*. (çev. A. Yardım), İstanbul: Damla Yay., 1976, s.373.

1. Gazneliler Devri Herat Medreseleri

Gazneli Mahmud, İslamiyet'e açtığı yerlere öncelikli olarak ilim ve irfanın tahsili ve talimi için başta Gazne olmak üzere hâkimiyeti altında bulunan Herat, Belh ve Nîşâbur gibi şehirlerde büyük medreseler yaptırmış, ilim ve ulemayı seven Gazneli Mahmud, medrese ve camilerin yapımında sınırı olmayan harcamalar yapmıştır. Bu, şüphesiz ilim ve irfana verdiği değeri de ortaya koymaktadır. Medreselere bu denli önem vermesinin temelinde ise ilme duyduğu saygı yatmaktadır.¹²² O, Gazne Camii Hind ve Sind bölgesinden ağaçlar ve çok uzak diyarlardan mermer taşları getirmiş ve caminin yanı başında güzel bir bahçe de yaptırmıştır. Bu ve buna benzer kurumların kurulması birçok âlim ve kadılar yetişmesine imkân sağladığı için vakıflar kurarak medrese ve müderrisleri himayesi altına almıştır.¹²³ O, Ehl-i Sünnete bağlı Hanefî ve Şâfiî fakihleri için medreseler yaptırdığı gibi mutasavvıflar için de medreselerin yapılmasına özen göstermiş, devletinin maneviyâtını kendi medresesinde yetişen âlimlerle güçlendirmiştir. “Gazne Medresesi”, “Nîşâbur Kâdı Sâid Medresesi”, “Nîşâbur Hinnâî Medresei”, “Gazne Dâru'l-Ulûmu”, “Sülemî Medresesi”, “Büstyân Medresesi”, “Gazne Ulu Camii”, “Gazne Köşkü”, “Gazne Kalesi”, “Gazne Minaresi”, “Kasr-ı Sultan Mesud-ı Gaznevî”, “Makbere-i Sebük Tegin”, “Makbere-i Mahmud-ı Gaznevî”, “Makbere-i Senâî-i Gaznevî”, “Bağ-ı Fîrûzî”, “Köşkü Adnanî” gibi cami, medrese, makbere ve tarihi eserlerle Gazne'yi de aynı zamanda kültür ve medeniyetin önemli başkentlerinden biri haline getirmiştir. Gazne dışında da mimari eserler arasındaki camiler, medreseler, minareler, saraylar, köşkler ve ribatlar yaptırarak ülkeyi önemli bir konuma ulaştırmıştır.¹²⁴

2. Büyük Selçuklular Devri Herat Medreseleri

Selçuklu Devleti döneminde medreselerin inşa faaliyetleri hız kazanmış olup daha sistemli hale getirilmiştir. İlim ve kültür faaliyetleri de büyük bir ivmeye ulaşmış

¹²² Zeki, age, s.124.

¹²³ Zeki, age, s.125.

¹²⁴ Durak, agm, s.27-29.

ve bu bağlamda Büyük Selçuklu Devleti hakimiyeti altındaki daha uzak kültür merkezlerine gidilmeye başlanmıştır. Selçuklular dönemi başlangıcında medreseler daha az olduğu için insanlar ilim ve irfan öğrenmek için Herat'a gelmişlerdir.¹²⁵

Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün XI. yüzyıl ortalarından itibaren yaptırdığı ve kendi adından mülhem Nizamiye medreseleri kısa bir zaman zarfında devletin her alanında açılmıştır. Bu medreselerde eğitim-öğretim vermek için seçkin âlimler ve büyük üstadlar atanmışlardır. Nizamülmülk, yaptırdığı her medreseye önemli bir müderris görevlendirmiştir. Daha sonra medreselerin çoğuna buraya atanan müderrislerin adı verilmiştir.¹²⁶ Selçuklu medreselerinde talebelerin yanı sıra bilgi ve tecrübelerini arttırmak isteyen zamanın vezirleri, emirleri ve ilim adamları da bazı derslere katılmışlardır. Mâlî durumları oldukça iyi ve zengin vakıflarla desteklendikleri için mâlî yönden özerk bir durumda olan Nizamiye medreselerinin müderrisleri, dönemin en önemlileri olup yüksek ücret karşılığında çalışmışlardır.¹²⁷ Bu medreseler birçok farklı amaca hizmet etmişlerdir. Bu amaçların arasında yer alan, Ehl-i Sünnet fikrini muhafaza etmek ve yaymak, devlete tecrübeli memur yetiştirmek, bunun yanı sıra ülkenin bilimsel anlamda eğitim seviyesini yükseltmektir.

Büyük Selçuklular döneminde Hargîrd'de bir medrese açılmıştır.¹²⁸ Bu medresenin yerinde Timurlular döneminde büyük bir hayrat yapılmıştır. Bu medresenin yapılışı hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir.¹²⁹ Büyük Selçuklular, Herat'ın merkezinin dışında da başka medreseler açmışlardır. Herat'ın batısına doğru bir günlük kısa mesafede bulunan Bûşenc'de bir medrese inşa edilmiştir.¹³⁰ Bu medrese hakkında da çok fazla bilgi olmamasına rağmen Nizamülmülk döneminde var olduğu ve müderrisinin Ebu Sa'id b. Ebî Yûsuf olduğu söylenmektedir.

¹²⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. 4. bs., Ankara: TTK Yay., 2001, s.74.

¹²⁶ Ahmed Çelebi, age, s.253.

¹²⁷ Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy.90, İstanbul: 2011, s.196-197.

¹²⁸ Cihan Yakupoğlu, "Selçuklularda Vakıf Kurumu" *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (ed. R. Turan), Ankara: Grafiker Yay., 2012, s.565-606.

¹²⁹ B. Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge, 2007, s.18.

¹³⁰ Köymen, age, s.27.

Büyük Selçuklular ve onların himayesinden ortaya çıkan devletlerin kültür ve medeniyet tarihine en büyük hizmetleri, Tuğrul Bey'den sonra İslâm coğrafyasının her alanını cami, mescid, hastane tıp mektebi ve medreseler inşa etmeleridir. Bu yapı inşaları İslam'ın temellerini oluşturan yapıtlardır. İlk medresenin Belh ve Buhârâ'da mevcut eski Budist Vihara'larını taklitle kurulduğu söz edilmektedir. Ancak Cüveyni, Buhara isminin putperestlerin kabul ettiği şekilde ilmin toplandığı yer anlamında Buhara isminin geldiği, Uyguların da putlarla kaplı olan ibadethanelere bu ismi verdiği bilinmektedir.¹³¹

3. Gurlular ve Kertler Devrinde Herat Medreseleri

Herat, Gurlular ve Kertler devrinde daha önce benzeri görülmemiş seviyede ilim ve edebiyat merkezi haline gelmiştir. Bu bölgenin ilim merkezi halinde olması birçok ziyaretçiye de ev sahipliği yapmıştır. Başka diyarlardan buraya gerek şair ve sanatkâr ve gerekse din ve ilim adamları ile öğrenci gelmeye başlamıştır. Bölge adeta bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Farklı ülkelerden buraya gelen ilim adamları bu bölgeyi daha da canlandırmışlardır. İsfizârî, Gurlular devrinde Herat'ta medreseler kurulduğundan bahsetmiştir.¹³²

X. yüzyıla ulaşıldığında Herat bölgesine çok fazla sayıda seyyah ve din adamının geldiği belirtilmişse de bir sonraki dönem olan Gur ve Kertler devriyle karşılaştırıldığında bir hayli sönük kalmaktadır. Kertler döneminde kurulan medreseler daha çok Şâfiî mezhebinin ilkeleriyle inşa edilmiştir. Bu gelenek muhafaza edilerek sonraki yıllarda da devam ettirilmiştir. Gur hükümdarı Gıyâseddin (öl. 1203), Herat'ta Fahreddin-i Râzî'nin (öl.1210) derslerini vermesi ve halkı aydınlatabilmesi için medrese yaptırmıştır.¹³³

¹³¹ Cihan Piyadeoğlu, agt, s.92.

¹³² Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddin-i İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsaf-ı Medineti Herât*, c.II. Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, (Tashih Muhammed Kâzım İmam), 1338, s.41.

¹³³ Câmî, Ebu'l-Berekât Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed, *Dîvân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*, (Haz. Haşim Rıza), Tahran: 1922, s.156-170.

Medrese inşaatının giderlerine başta caminin müezzini, imamı ve hafızlar olmak üzere cami cemaatinin de katkısı olmuştur. Kert Meliki Fahreddin de Herat'ta çok sayıda medreseler inşa edip açılışını yapmış, bu şehir özellikle Kertler devrinde imar faaliyetleri alanında oldukça parlak bir dönem yaşamıştır. Kert meliklerinden Gıyâseddin Muhammed, Herat Camii'nin kuzey tarafında Medrese-i Gıyâsiye isminde bir medrese yaptırmıştır. Bu medrese Timurlular devrinde de varlığını sürdürmüştür.¹³⁴

4. Timurlular Devri Herat Medreseleri

Timur, Herat'a bulunan birçok bilim adamını Semerkant'a yollamak için bu bölgeye gelerek tahrip faaliyetlerinde bulunmuş ve sonuçta bu bölgede yer alan birçok bilim adamını buradan alıp başkent Semerkand'a göndermiştir.¹³⁵ Emir Timur'un, gelini Gevherşâd Hatun için Herat'ta bir medrese ve hankâh yaptırdığı kaydedilmekte ise de bu yapıların nerede olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹³⁶

Emir Timur'dan sonra oğlu Mirzâ Şâhruh (öl.1447) döneminde ise Herat'a kimliğine bakılmaksızın birçok bilim adamı getirilmiştir. Bu gelenek uzun bir süre devam etmiştir. Birçok farklı bölgelerden getirilen bilim adamları sayesinde Semerkand ve Herat, milliyet ve mezhep çeşitliliğine sahip bilim adamlarıyla zenginleşmiştir. Hâfız-i Ebrû'nun (1372), Mirzâ Şâhruh devrinde Herat'ın âlim ve fazılların şehri durumuna geldiğini kaydetmesi bu dönemde şehrin ulaştığı kültürel çeşitliliğin ve bilimsel ufkunun göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Mirzâ Şâhruh Herat'ta bulunurken 1404 yılında babası Emir Timur ile anlaşamamış olsa da, daha sonra şehrin yönetimi tekrar kendisine geçince burayı başkent yaparak payitahtları olan Herat'a dünyaca ihtişamlı abideleri getirmişlerdir.”¹³⁷

¹³⁴ Abdulkhakim Tabibi, *Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*, Tahran: 1368, s.14.; Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul, 1997, s.17.

¹³⁵ Tabibî, age, s.16.

¹³⁶ Zeki Velidi Togan, “Herât”, *İA*, c.5-1, İstanbul: MEB Yay., 1988, s.429-442.

¹³⁷ Fikri Saljuqi, *Mezârât-ı Herât*, Kâbil: Matbaa-i Devleti, 1967, s.87-88.

Timurlular, Herat'ı başkent yapan Mirzâ Şâhruh'dan, bölgenin ihtişamlı hükümdarı Mirzâ Hüseyin-i Baykara'ya kadar ilme ve sanata büyük önem vermişler¹³⁸ ve yönetimleri altında bulunan şehirlere birçok medrese ve buna bağlı olarak birçok eğitim kurumu inşa etmişlerdir. Timurlular, XV. yüzyılın ikinci yarısında devletin siyasî ve kültürel başkenti haline gelen Herat'ta birçok medrese ve hankâh inşa ettirmişlerdir. Özellikle medreselerin inşa edilmesi onların eğitime ne kadar değer verdiklerinin de bir göstergesidir.”

Timurlu medreselerinin büyük bir bölümünün yüzyıllar boyunca kendi başlarına ayakta durabilen yapılar olmasının en önemli nedeni, medrese inşa ettiren hayırseverlerin külliyetli miktarda mal-mülk vakfetmiş olmasıdır.¹³⁹

Timurlular'ın XV ve XVI. yüzyıllarda Herat ve Semerkand'da inşa ettirdikleri medreseler ihtisas düzeyinde idi. Bu medreselerde Matematik, Astronomi, Tıp, Felsefe, Teoloji, Dil ve Müzik gibi çok çeşitli alanlarda dersler verilmekteydi. Bir medrese genellikle bir veya birkaç ilim alanında tahsil fırsatı sunmaktaydı.¹⁴⁰

Mirzâ Şâhruh ilim ve sanatın en önemli kurucuları arasında yer almaktadır.

Selçuklular'ın kurduğu Nizâmiye medreselerinin temel amacı Şîilik'le mücadele etmektir. Bunun için çok sayıda medrese ve hankâh inşa ettirmişti. Mirzâ Şâhruh'un da İslâmîleştirme ve Sünnîleştirme siyasetinin gereği olarak Selçuklularda olduğu gibi kendisi de Şîilik'le mücadele için medrese ve hankâh kurduğunu belirtmiştir.

Mirzâ Şâhruh da bu faaliyetlerini gerçekleştirmek için Herat şehrinin merkezindeki İhtiyâreddin Kalesi'nin eteğinde Kalealtı denilen yerde bir medrese bina

¹³⁸ Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddin-i İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsaf-ı Medineti Herât*, c.II. Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, 1338, s.96.

¹³⁹ Elif Kök, *Timurlu Çağı Sanatı ve Osmanlı Mimarisi İle Bir Karşılaştırma Denemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniv. SBE, 2006, s.44-46.

¹⁴⁰ Câmî, age, s.26-27; Barthold, “Herât ve Herî-rûd Boyu”, (çev. İ. Aka), *Makaleler*, Ankara: Berikan Yay., sy.III, 2005, s.221-236.

etmiştir.¹⁴¹ İsfizârî, bu medresenin Mescid-i Cami'nin yanında olduğunu belirtmiştir. Abdürrezzak es-Semerkindî, Mirzâ Şâhruh'un Mâverâünnehr seferinden dönünce Herat'ı âbâd etmek için çalışmalarına başladığını ve bu çalışmalar içinde ilk sırayı medrese ve hankâh yapımının oluşturacağını kaydetmiştir. Medresede ileri gelen âlimler için dört kürsü yaptırılmıştı. Bu kürsülerin kimisinde hafızlar yetiştirilmiş, kimisinde dinî veya beşerî ilim sahibi önemli kişiler görev almışlardı. Medresede Edeb, Fıkıh, Mantık, Felsefe ve Kur'ân başta olmak üzere çok çeşitli dallarda ilim öğretilmekteydi. Açılan bu medrese Timurlular'ın Herat'taki ilk anıtları arasında yer almaktadır.¹⁴²

Gıyâsiye Medresesi, Gurlular döneminden kalan ve Timurlular tarafından restore edilen bir medresedir. Bu medrese, Seyyid Şerif Cürcânî ve Sadeddin Fârisî'nin öğrencileri tarafından Herat Camii'nin kuzeyinde inşâ edilmiştir. Bu kişiler Herat'ın önde gelen hocalarındandır. Sadeddin Fârisî de bu medresede ders vermiştir. Kaynaklar medresenin Mimar Gıyâseddin tarafından 1444 yılında tamamlandığını kaydeder.¹⁴³ Medresenin vakıf şartlarından biri de devrin önde gelen âlimlerinin ders verme mecburiyetidir.

Mantık ve Kelâm ilimlerinde zamanın önde gelen âlimlerinden olan Kemâleddin Mes'ûd Şirvanî (ö. 405/1499), Kadı Nizâmeddin'in vefatı sonrasında sonra Gevherşâd Ağa Medresesi'ndeki görevini bırakıp bu medresede ders vermeye başlamıştır. Onun buradaki ilim meclislerine Emir Nizâmeddin ve Ali Şîr Nevâî gibi üstadlar da katılmışlardır.¹⁴⁴

B. HERAT'TA YETİŞEN ÖNEMLİ İLİM ADAMLARI

Müslümanlar, ilim ve medeniyeti yayma konusunda önemli hizmetler yapmışlardır. Dünyanın her tarafına hizmet götürme noktasına büyük bir hassasiyet

¹⁴¹ Hândmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, II. Baskı, (Haz. Nasır-ı Hüsrev), Tahran: Ez İntişârât-ı Hayyam, 1362, III-IV Baskı, (Zîr Nazar: M. N. Debirsiyâkî), Tahran: Kitâbfuruş Hayyam, 1994, s.44.

¹⁴² Câmî, age, s.56.

¹⁴³ Aka, *Timur ve Devleti*, s.11; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s.28.

¹⁴⁴ Kishimjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûm el-Evail (Matematik, Astronomi ve Tıp)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv. SBE, İstanbul: 2001, s.27.

gösteren Müslümanların bu durumunu Batılı birçok yazar da itiraf etmiştir. Philip K. Hitti, *Kısa Arap Tarihi* kitabında “Orta Çağ başlarında insanların ilerlemesine Müslümanlar kadar hizmet etmiş başka bir millet yoktur” ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁵

İslâmiyet’in doğuşuyla beraber yeni bir toplum inşa edilmiştir. Bu toplum, kutsal kitap Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (as) sünnetinden ilham alarak kısa zamanda kendi ilmî gelişmesini sağlamış, millet-ümme olma şuurunda ilerlemiş ve oldukça parlak bir tarih yazma başarısı göstermişlerdir. Dönemin büyük ilim adamları Müslümanlar arasından çıkmış ve eserleri asırlarca dünyaya kılavuzluk yapmıştır. Yazdıkları bu eserler daha sonra birçok kişinin dünyaları ve dönemlerine ışık olduğu için muhafaza edilmiştir. Çağdaş bilimin temellerinin oluşmasında ciddi katkıları bulunan bu eserler daha sonraki yüzyıllarda kaynak görevini de üstlenmiştir.

Herat ve çevresinde Orta Çağ’da yetişmiş veya yaşamış bilim adamlarından bazıları hakkında aşağıda kısaca bilgi verilmiştir:

Ebu’l-Hasan-ı Rûdegî: Diğer ilimlerin yanında Fen alanında da çalışmalar yapmıştır. Sâmanîler devrinde Buhârâ’da meşhur iken Bâdgîs’in güzellikleri nedeniyle oraya yerleşmiştir. Sâmanoğlu hükümdarı Emir Nasr (öl. 943) onu tekrar Buhârâ’ya davet etmiş, fakat o dönmemiştir.¹⁴⁶

Ebu’l-Hâtim Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî (ö.515/1121): Selçuklu hükümdarı Melikşâh döneminde Ömer Hayyâm’ın (öl. 1331) başkanlığında Yezdicerd Takvimi’ndeki yapılan hataları düzeltmek üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca altının ayarını belirleyen hidrostatik teraziyi Sultan Sancar’a (öl. 1157) sunmak üzere Merv’e gitmiş ve burada vefat etmiştir. Astronomi alanında da çalışmalar yapmıştır. Hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Meteoroloji ile ilgili konuların anlatıldığı *Âsâr-ı Ulvî* adlı eserini Fahu’l-Mülk b. Nizâmü’l-Mülk’e sunmuştur.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Osman Keskiöğlü, *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*. 3. bs., Ankara: DİB Yay., 1980 s.58.

¹⁴⁶ Esin Kahya-Hüseyin Gazi Topdemir, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim”, *Genel Türk Tarihi*, sy.3, 2002, s.569-597.

¹⁴⁷ Kafesoğlu, age, s.11-12.

Kadı Ebu Mansûr el-Ezdî (ö.410/1019): Gazneliler devrinin en önemli ilim adamlarından biridir. Herat Şafii fakihlerinden olup aynı zamanda Herat bölgesi Şafiiler reisliğini yapmıştır. Gazneli Mahmud'un çok güvendiği Ezdî, Herat'ta otuz yıla yakın kadılık görevi yapmış, Hacı Abdullah el-Ensârî (öl 1089) gibi büyük âlimlere Şafii mezhebi usul ve furuû dersleri vermiştir.¹⁴⁸ Beyhakî kendisi için, "Her ilimde büyük bir hissesi olan bir zat idi. Yalnız ayş u işrete çok düşkün idi. 'Yaşamaya bak, sersemliği bırak' sözünü kendisine düstur edinmişti. O büyüklerin meclisinin mumu idi." ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁹

Ali b. Ishak el-Ebîverdî (ö.585/1189): Ebîverd'e bağlı bir köyde doğmuş, Nişâbûr, Mansûriyye ve Tûs'daki Nizâmîye medreselerinde eğitim görmüştür. Edebiyat, Astronomi, Mantık, Riyâziyat ve astroloji alanında önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁵⁰

Necîbeddin-i Semerkandî: Selçuklular devrinin önemli hekimlerinden olup 619/1222 yılında Moğollar'ın Herat'ı işgali sırasında öldürülmüştür. *Esbab ve Alâmât* adlı bir eseri bulunmaktadır.¹⁵¹

Giyâseddin Ebu'l-Feth Herevî: Gurlular döneminde yaşamıştır. İlaç yapımıyla meşhur olmuştur. Dönemin önde gelen hekimlerindedir.¹⁵²

Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî (544-606/1149-50-1209-10): Fahreddin-i Râzî Merâğa'da okumuştur. Birçok eser kaleme almış, başta Tıp, Lisan, Felsefe ve Tefsir alanındaki eserleri sebebiyle büyük bir zenginlik elde etmiştir. İbn Sina, Gazalî ve Zemahşerî'ye şerhler yazmıştır.¹⁵³ Birçok bölgeye seyahat eden er-Râzî, Buhara, Semerkand ve Hocend gibi bölgelerde birçok tartışmalı toplantılara katılmış, Karahanlı bölgesinin âlimleriyle münakalaşarda bulunmuştur. Yazar ve şairliğiyle de kendinden söz ettirmiş, aynı zamanda tıp alanında ciddi çalışmalar kaleme almıştır. Kızamık ve

¹⁴⁸ Fehim Hünerver, *Zindegînâme Münacât-ı Hacı Abdullah-ı Ensârî*, 1. bs., Kitabhane-i Afganistan, 2011, s.11.

¹⁴⁹ Zeki, age, s.139.

¹⁵⁰ Piyadeoğlu, age, s.66-68.

¹⁵¹ İsfizârî, age, c.1, s.391.

¹⁵² Muhammad Abdul Ghafur, age, s.162.

¹⁵³ Saljuqi, age, 100 vd.

çiçek hastalığı hakkındaki eseri tıp alanında büyük bir başarı olarak kabul edilmiştir. Bu, bulaşıcı hastalıklar hakkında yazılan ilk eser özelliği de taşımaktadır. Nitekim bu münazara ve tartışmalardan dolayı başı belaya girmiş, sufilerin kışkırtmaları yüzünden Herat'tan uzaklaşmak zorunda kalmış olsa da daha sonraki dönemlerde bu şehre tekrar geri dönmüş ve Herat'ta vefat etmiştir.¹⁵⁴

Seyyid Fahreddin: Timurlular devrinde yaşamış olup Mirzâ Şâhruh zamanının önde gelen Şafi mezhebi âlimlerindedir. Soyu Hz Paygamber'e dayanmasından dolayı Seyyid lakabıyla anılmaktadır.¹⁵⁵

Ali Kuşçu (ö.879/1474): Asıl adı Alâeddin Ali b. Muhammed olup Semerkand'da dünyaya gelmiştir. Babasının mesleği olan Kuşçu adıyla tanınmış olan Alâeddin Ali b. Muhammed-i Semerkandî Matematik, Astronomi ve Kelâm ilimleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. *Şerh-i Tecrid-i Hâce Nâsır-i Tûsî* adlı eseri ders kitabı olarak okutulmuş, Kuşçu nisbesiyle Farsça yazdığı *Hey'et* kitapları da vardır.¹⁵⁶

Emir Murtaz: Timurlular devrinin felsefe ve matematikçisidir. Dinî ilimlerde de çalışmaları vardır. Mirzâ Hüseyin-i Baykara döneminde İhlâsiye Medresesi ve Muhammed Şeybanî döneminde Sultanî Medresesi'nde dersler vermiştir.¹⁵⁷

Mevlânâ Şemseddin Muhammed İsferyînî (ö.900/1495): Herat'ta Sultanî Medresesi'nde lisan eğitimi vermiştir. Bu medresede ders vermek için Samerkand'dan gelmiştir. Onun karakterinin kalitesinden uzun yıllar bahsedilmiştir. Sultaniye ve İhlâsiye medreselerinde ders vermiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Barthold, *Historica-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey, 1930, s.56; Barthold, "Mîr Ali Şîr ve Siyasî Hayatı". *Ülkü Mecmuası*. sy.56, İstanbul: 1937, s.356.

¹⁵⁵ Eshenkulova, age, s. 30-33.

¹⁵⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, (çev. M. Öztürk), Ankara: TTK Yay., 2006, s.114.

¹⁵⁷ Hafız-ı Ebru, age, s.16.

¹⁵⁸ İsfizarî, age, s.16.

Mevlânâ Kutbeddin Muhammed Âdem (ö.904/1498): Selçuklu döneminin önde gelen hekimlerindendir. Zamanın önemli doktorlarından olup aklî ve hâricî hastalıkları tedavi etmiştir.¹⁵⁹

Mevlânâ Kemâleddin Mes'ûd Şirvanî (ö.905/1499-1500): Mantık, Felsefe ve Tefsir alanlarında uzmandır. Şiirler yazmış, Gevherşâd ve İhlâsiye medreselerinde müderrislik yapmıştır.¹⁶⁰

Görüleceği üzere İslâmiyet'in ilk dönemlerinde tıp alanında meydana gelen gelişmeler Selçuklular'la birlikte sistematik hale gelmeye başlamıştır. Selçuklular ve Timurlular dönemlerinde tıp ve sağlık alanlarında önemli gelişmeler meydana gelmiş ve birçok âlim yetişmiştir. Bu bakımdan Herat'ta da sağlık alanında çok sayıda hayır kurumları ortaya çıkmıştır. Çünkü buradaki gelişmeler yalnızca teoride kalmamış, uygulama alanı da bulmuştur. Bu dönemden sonra bölgede hakim olan Hârezmşâhlar dönemlerinde eğitim-öğretim ile ilgili önemli gelişmeler meydana gelmemiştir. Bunun nedeni Hârezmşâhlar'ın burada kısa süre kalmış bulunmaları ve gerek Moğollar gerekse de Gurlular ile sürekli savaş halinde olmalarıdır. Ancak daha sonra Kertler döneminde yeni bir canlanmanın meydana geldiği görülmektedir. Bölgenin merkezi haline getirilmeye çalışılması Herat'a dışarıdan bilim adamlarının ve sanatçıların gelmesine imkan sağlamıştır.¹⁶¹

C. HERAT BÖLGESİ'NDE YETİŞMİŞ ÖNEMLİ DİN ÂLİMLERİ

Herat bölgesinde âlimlerin yanında çok sayıda ve ünlü din adamının da yetiştiği bilinmektedir. Burada bunlardan bazılarına ilişkin kısa bilgilere yer verilmiştir.

Hâce Ebu Abdullah-ı Tâkî Kuddûs (ö.416/1025-26): Herat'ta Hâce Tâkî lakabıyla bilinmekte olup muhtesiblik yapmıştır. Hanbelî itikadına yönelik bilgisi bulunmaktadır. *Mürşidü's-Sâlikîn ve Zübdetü'l-Muhakkikîn* unvanını almıştır. Tasavvufi

¹⁵⁹ Şahin, age, s.303.

¹⁶⁰ Hândmîr, age, c.II, s.212.

¹⁶¹ Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyılda Horasan Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniv. SBE, Bursa: 1997, s.61-63.

ilimlerle uğraşmış olup şeriat, hakikat ve tarikatla ilgili ilimlerde ileri seviyede bilgisi vardı.¹⁶²

Şeyh Celil Ahmed b. Hasan Meymendî: Gazneliler döneminde yaşamış ve Münşîlik görevinde bulunmuştur. Sultan tarafından bir süre Herat'ta işlerin takip edilmesi ve durumları gözlemlemesi için görevlendirilmiştir.¹⁶³

Hâce Yûsuf-ı Hemedânî (Ebu Ya'kûb, ö.535/1040-41): Fıkıh alanında ünlü bir âlim olup Selçuklular döneminde Herat'ta yaşamıştır. Hemedânî ve Şeyh Ebu İshak-ı Şirâzî'nin meclislerinde bulunmuş, fıkıh ilminde ve bu ilim hakkındaki münazaralarda arkadaşlarından üstün konuma gelmiştir. Herat'tan Merv'e giderken yolda vefat etmiş ve vefat ettiği yere defnedilmiştir.¹⁶⁴

Hâce Abdullah-ı Ensârî (ö.481/1089): Herat'ın eski kalesi Kohendiz'de doğmuş ve burada yaşamıştır. Ebu Mansur el- Ezdî, Ebü'l Fadl el-Carudî gibi âlimlerden hadis ve tefsir öğrenmiştir. Herat'ta kendine has bir hankah yaptırmış ve ölümüne kadar burada ilim ve irşad faaliyetinde bulunmuştur.¹⁶⁵ Hanbeli mezhebi üzere olan bu âlim, faaliyetlerinden dolayı düşmanları tarafından şikâyet edilerek birkaç kere sürgün edilmiş ve ölümle tehdit edilmiştir. Ataları, Hz. Osman döneminde Ahnef b. Kays ile Herat'a gelmişlerdir. Soyu Hz. Eyyûb-i Ensârî'ye dayanmaktadır. Önde gelen âlimlerindedir.¹⁶⁶

Ebu Osman es-Sâbûnî (ö.449/1067): Bir sufi olarak Herat'a gelmiş ve hadis toplayanlardan biri olmuştur., Şafii mezhebine mensup bir çok âlimden ders almış ve Nizamiyye medresesinde müderrislik yapmış¹⁶⁷ olan bu âlim, Selçuklular döneminde Herat'ta şeyhülislâmlık görevinde de bulunmuş ve sözü geçen biri olarak tanınmıştır.¹⁶⁸

¹⁶² İsfizârî, c.II 1338, s.12- 20; Tabîbî, age, s.11.

¹⁶³ Saljuqi, age, s.105.

¹⁶⁴ Câmî, age, s.14; İsfizârî, 1338: I/82.

¹⁶⁵ Uslu, agt, s.55.

¹⁶⁶ Feridüddîn Attar, *Evlîyâ Tezkîreleri*, (çev. S.Uludağ). İstanbul: Kabcacı Yay., 2007, s.18

¹⁶⁷ Uslu, agt, s.56.

¹⁶⁸ Piyadeoğlu, age, s.57.

Abdülkerim Semânî-i İmâmî (ö.507-562/1113-1166): Merv’de dünyaya gelmiş, Hadis, Fıkıh ve Tefsir ilimlerinde çalışmalar yapmıştır. *el-Ensâb, Târîh-i Merv* (20 cilt) ve *Mu’cemü’l-Büldân* adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁶⁹

Lokman-ı Perende: VIII/XIII. yüzyılın önemli sûfileri arasındadır. Herat’ta Yesevî geleneğini devam ettirmiştir. Hacı Bektaş-ı Veli’nin Horasan’daki pîri olarak kabul edilmektedir. Herat’ta meşhur bir tekkesi vardı.¹⁷⁰

Seyfeddin-i Bâherzî: 586-659/1190-1261 yılında Baherz’de dünyaya gelmiştir. Daha küçük yaşlarında ilim tahsil etmek için birçok seyahatlerde bulunmuş, Bağdat, Nîşâbûr, Buhârâ gibi birçok yeri dolaşmış, daha sonra ise Herat şehrine gitmiştir. Moğol hakanı Cuci’nin oğlu Berke Han, Bâherzî’ye olan saygısından ona Buhara’da ziyarette bulunmuştur. Bu ilim adamı Kübreviyye tarikatının Bâherzî kolunun da kurucusudur.¹⁷¹

Ebu Rahv Abdülmuiz b. Muhammed el-Horasanî (ö.618/1221): Moğollar döneminde aşırı baskılara daha fazla dayanamadığından birçok din ve bilim adamı, derviş, sûfi göç etmiş ve çeşitli İslâm ülkelerine sığınmıştır. Bu dönemde en meşhur sufilerden bir tanesi de Ebu Rahv Abdülmuiz b. Muhammed el-Horasanî olmuştur. Bu sufi ile görüşebilmek için uzak diyarlardan, Endülüs’ten bile ziyarete gelenler olmuştur.¹⁷²

Kadı İzzeddin: Kertler döneminde Herat’ta yaşamış bir din âlimidir.¹⁷³

Mevlana Celâleddin-i Muhammed Kâyinî (ö.838/1434-1435): Horasan’ın Kûhistan bölgesinde doğmuş, Mirza Şahrüh döneminde Herat’ta bulunmuştur. Hanefi

¹⁶⁹ Gökyay, age, s.41

¹⁷⁰ Uslu, agt, s.18.

¹⁷¹ Süleyman Uludağ, “Seydeddin Bâherzî”, *DİA*, c.4, İstanbul: TDV Yay., 1991, s.43.

¹⁷² Uslu, agt, s.18.

¹⁷³ Abdürrezzak es-Semerkindî, *Matlaü’s-Sadeyn ve Mecmau’l- Bahreyn*, I-II. (Haz. A. Nevai), Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1974, s.96.

vâiz ve muhaddis olarak Mevlana Kadı Abdullah Türbesi'nde vâizlik yapmış ve yaşadığı dönemde Herat ve çevresinde dinî ve ahlakî yönden halka hizmet etmiştir.¹⁷⁴

Şeyh Necmeddin: Timurlular döneminde yaşamış olup Herat'ın kerâmet sahibi evliyâlarından biri kabul edilir.¹⁷⁵

Muhyiddîn Muhammed b. Muhammed el-Berdeî (ö.917/1511): Herat'tan Anadolu'ya gelmiş ve Bursa Ahmed Paşa Medresesi'nde hocalık yapmıştır. Aynı zamanda bazı eserlere haşiye ve şerhler de yazmıştır.¹⁷⁶

Mevlânâ Kemâleddin Abdülvasî-i el-Nizâmî: Timurlular devrinde Herat'ta yaşamış, dinî ve ahlakî konularda halkı iyiye ve güzele teşvikle uğraşmıştır.¹⁷⁷

Şeyhülislâm Mevlânâ Seyfeddin-i Ahmed (ö.916/1511): Dinî konular hakkında halkı aydınlatmıştır. Kur'ân ve Tefsir konularında çalışmaları bulunmaktadır. Herat Cuma Camii yakınında medrese inşa ettirmiştir.¹⁷⁸

Herat'ta yetişmiş olan din âlimleri arasında kadınların da bulunması dikkat çekmektedir. Diğer ilim alanlarında, özellikle Timurlular döneminde öne çıkan kadınlar dini konularda da dikkat çeken çalışmalar yapmışlardır. Bölgedeki dinî hayat dikkate alındığında Ortaçağ'ın hemen her döneminde Hadis alanında çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda temel unsur dönemin ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur. Moğollar döneminde halka ümit verme, sabırlı olmalarını telkin etme gibi durumlardan dolayı İslâmiyet'in halk arasında yaygınlaşması kolay olmuştur. Dinî çatışmaların en şiddetli olduğu dönemler Gazneli, Selçuklu ve Gur dönemleridir.

Tarihin eski yerleşim bölgeleri arasında yer almasından dolayı Herat Bölgesi, gerek kültürel gerekse sanatsal açıdan önemli unsurlar taşımaktadır. Büyük İskender'den

¹⁷⁴ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din Devlet İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniv. SBE, İzmir: 2007, s.140-142.

¹⁷⁵ Saljuqi, age, s.102.

¹⁷⁶ İsfizari, age, c.I, s.71-77.

¹⁷⁷ Hândmîr, age, c.II, s.89.

¹⁷⁸ Câmî, age, s.12.

itibaren sanat ve kültür etkinlikleri, dini faaliyetlerle bütünleşerek devam etmiştir. İslâmiyet'in ilk yayılmaya başladığı dönemlerden itibaren Herat ve çevresinin hızla Müslüman olduğu görülmektedir. Bu durum bölge halkının sosyo-kültürel hayatının değişmesini de sağlamış, dolayısıyla bu alanda eserler ortaya konulmuştur.¹⁷⁹

II. HERAT BÖLGESİNDE KÜLTÜREL GELİŞİM

Afganistan'da yaşayan farklı etnik gruplar ve bunların konuştukları muhtelif aksanlı dilleri bulunmaktadır, Ana dilin konuşulduğu başkent Kabil'den biraz farklı bir aksanı olan Dari dili konuşan Şii Farsivan Herat'ta revaçta olup Türkçeyle karışık Dari dili konuşan Henefi Çahar Aymak, Peştü dili ile Türkçe konuşan Henefi Türkmenleri Herat bölgesinin çoğunlunu oluşturmaktadır.¹⁸⁰ Bölge halkının büyük çoğunluğu çiftçilikle uğraşmaktadır. Herat, son birkaç on yıl boyunca çeşitli askeri çatışmalarda ciddi hasar görmüş olmasına rağmen birçok tarihi mekan ve yapıya sahip antik bir şehirdir. Herat şehrine, Büyük İskender tarafından inşa edilen bir kalenin kalıntıları hakimdir. Orta çağlarda bölge, Horasan'ın önemli şehirlerinden biri haline gelmiş olup "Horasan'ın İncisi" olarak bilinmekteydi.¹⁸¹

¹⁷⁹ es-Semerkindî, age, s.97; (Özbekistan Neşriyatı. (ed. A. Kayumov-M. Ali, çev. Asaniddin Urunbayev), Taşkent: 2008, s.88-89).

¹⁸⁰ Uslu, agt, s.13.

¹⁸¹ W.H. Allen, "Herât". *The Granary of Garden of Central Asia*, London: 1880, s.13; Saljuqi, age, s.73-74.

Resim 4: Herat Camii (Kaynak: <http://www.afghanistan-culture.com/afghanistan-herat.html>)

A. HERAT BÖLGESİ'NİN KÜLTÜREL GELİŞMELERİNDE ÖNEMLİ BİR İSİM: HÜSEYİN BAYKARA

1430 yılında Herat'ta doğan Hüseyin Baykara, uzunca bir dönem Cürcah Mazenderan hükümdarlığını yapmıştır. Daha sonra Horasan'da da hükümdar olmuştur. Soyu, babası ve annesinin tarafından Timurlenk'e uzanır. Kaynaklarda babasının adı Mirza Mensur, dedesinininki ise Mirza Baykara olarak kaydedilmiştir. 36 yıl boyunca hükümdarlığı dönemindeki faaliyetleriyle halkın saygı ve sevgisini kazanmıştır.

Hüseyin Baykara, hükümdarlık görevi boyunca devleti adaletle yönetmek, şiire ve şairlere değer vermek, kültürü muhafaza etmek ve memleketinde sulh ve adaletin yerleşmesine çalışmak gibi önemli görevler icra etmiştir. Baykara bilime büyük önem vermiş, sanat ve sanatçıya sahip çıkmış, sanatla meşgul olan kişileri muhafaza etmiştir. Kendisi de büyük bir komutan olduğu kadar aynı zamanda büyük bir şairdi.¹⁸²

¹⁸² Saray, *Afganistan ve Türkler*, s.96.

Hüseyin Baykara devletin önemli konularını görüşmek üzere bir meclis kurma kararı vermiş ve bunun için de sarayın içinde yer alan başta bilgin insanlar olmak üzere sanatkâr ve şairlerden oluşan bir Baykara Meclisi'ni kurmuştu. Kendisinin bulunduğu sarayda Türk ve İran edebiyatı çok büyük atılımlar ve gelişmeler göstermiştir. Önemli bir şair olan Ali Şir Nevaî, Baykara'nın yakınında bulunan bir şair olarak dikkat çekmiştir. Baykara Meclisi'nde ünlü Molla Cami de bulunurdu. Kendisi de şair olan Baykara'nın *Meclisü'l-Uşşâk* adlı bir eseri ile bir divanı vardır. Bu divanda Türkçe ve Farsça şiirleri toplanmıştır.¹⁸³

1505'te vefat eden Hüseyin Baykara, Herat'ı bir kültür çevresi haline getirmiş, birçok okul açmış, buralara uzak diyarlardan getirttiği öğrencilerin ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Kendi dönemi boyunca sanata verdiği önemden ötürü bilim ve edebiyat alanında çok parlak bir devir yaşamıştır.

B. HERAT'TA BAZI ÖNEMLİ TARİHİ ESERLER

1. Cuma Camii

Şehrin ortasında 800 yüzyıldan daha eski olan Herat'ın Cuma Camii ya da diğer adıyla Camii Buzurg-i Herat, Afganistan'ın en iyi İslâmi binası ve Orta Asya'nın en büyüklerinden biridir.¹⁸⁴ Çini ve mozaik sanatında oldukça ustalıkla inşa edilen yapı, parlak renkleri ve karmaşık detaylarıyla dikkat çekmektedir.

Ziyaretçilerin çoğu camiye doğu tarafındaki parktan girerek büyük ve zengin bir şekilde döşenmiş bir cepheye çıkmaktadır. Cami, yaklaşık 100 metre uzunluğunda merkezi bir avlu etrafında kemerli duvarları olan dört eyvanı klasik planda düzenlenmiştir. İki büyük minare ana eyvanı kuşatır. Neredeyse caminin her karesi, Kuran hatlarıyla çevrili nefes kesici bir mozaikle kaplıdır. Minareler, tekrar tekrar stilize

¹⁸³ Uslu, agt, s.17.

¹⁸⁴ Şahin, age, s.411.

edilmiş çiçek bantları, arabeskler ve geometrik desenleriyle baş döndürücü güzelliğe sahiptir.¹⁸⁵

Resim 5: Cuma Camii (Kaynak: www.lonelyplanet.com)

Cami aslen 1200 yılında Gurlu Sultan Giyasuddin tarafından yaptırılmıştır. İlk inşasında düz tuğla ve alçı bezeme tercih edilmiştir. Timurlular, 15. yüzyılda camiye restore etmiş ve yaptıkları parlak mozaiği günümüze kadar gelmiştir.¹⁸⁶ Cuma Cami, sadece Herat şehrinin değil, bütün Horasan coğrafyasının en önemli dinî merkezi konumunda olmuştur.

2. Herat Kalesi

Herat'ın önemli simgelerinden biri olan kale, gerçekten ihtişamlı bir yapı olarak günümüze kadar gelmiştir. Eski Herat Şehri'inin batısında yükselen bir tepeye kurulu olan Herat Kalesi, şehrin panoramik görüntüsünü görebilmek açısından da iyi bir noktadadır. Yüzyıllar boyunca şehrin başarı ya da başarısızlıklarına şahit olmuştur.

Herat'taki bu en eski yapının, Büyük İskender tarafından MÖ 330 yılında yapılan ve kendi adıyla anılan kale olduğu bilinmekte ve daha sonraları birçok

¹⁸⁵ Yakupoğlu, agm, s.565-606.

¹⁸⁶ Hândmir, age, s.362.

hükümdar tarafından askeri amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. 2005 yılında Afgan ordusunun ilk kez yabancılara kapılarını açtığı kale, son zamanlara kadar askeri garnizon ve hapishane olarak görev yapmıştır¹⁸⁷

Resim 6: Herat Kalesi (Kaynak: www.lonelyplanet.com)

Kale yapay bir höyük üzerine kuruludur ve 250 m. doğudan batıya doğru uzanır. 18 kulesi, duvarları 2 metre kalınlığında, sokak seviyesinden 30 metre yüksektedir. Mevcut yapı, büyük çoğunluğuyla 1415'te Şâhruh tarafından yaptırılmıştır. Zamanla yaşanan depremler kaçınılmaz olarak kaleye büyük zararı olmuştur. Zaman zaman yağma da yaşayan kale, Herat'ın ordusu için de bir üs olarak hizmet vermiştir. Tarihi açıdan önemli bir değer taşıyan bu kale 1950 yılında yapılan restorasyon çalışmaları sayesinde yok olmaktan kurtarılmıştır.

3. Eski Şehir

Herat'ın yaklaşık 1200 metrekarelik alanı kaplayan Eski Şehir, Afganistan'daki en eksiksiz geleneksel ortaçağ kenti olarak kabul edilmektedir. Dört ana cadde Chahar Su (Çarşı) pazarından (kelimenin tam anlamıyla 'dört yön') ayrılarak şehri çeyrek kılar ve bir zamanlar şehir duvarlarını delip geçen (1950'lerde yıkılmış) eski kapılara çıkar.

¹⁸⁷ İsfizarî, age, s.40.

Ortaçağ kent tasarımının karakteristik özelliği olan Eski Şehir, üç merkeze sahiptir: Ticari merkez (Chahar Su), Kraliyet Merkez, (Kale) ve Dinî Merkez (Cuma Camii).¹⁸⁸.

Resim 7: Eski Şehir

(Kaynak: www.lonelyplanet.com; [A Tale of Two Cities: Kabul And Herat](#))

Eski Şehir'in merkezinde bulunan Chahar Su Sarnıcı ve Kalenin batı kısmının karşısındaki Malik Sarnıç, Herat'ın Ortaçağ su tedarik sisteminin kalıntılarını oluşturmaktadır. Bu su kemerleri, 1837-8 Pers kuşatması sırasında bile, kent sakinleri için yıl boyunca temiz su sağladılar. Sekizgen Chahar Su Sarnıcı 20 metreden daha geniş bir alana sahiptir.¹⁸⁹

4. Musalla Külliyesi ve Minareleri

Musalla Külliyesi'nin inşası 15. yüzyılda 1417 yılında tamamlanmış olup Kraliçe Gevherşad tarafından yaptırılmıştır. Şâhruh'un karısı Gevherşad, Afganistan tarihinin en dikkat çekici kadınlarından biri olup siyasette aktif rol almış olsa da sanatın gerçek anlamda hamiliğini yapmıştır. Herat'taki Musalla Külliyesi, Meşhed'deki (İran) Ulu Cami dahil olmak üzere İslâm'ın en iyi binalarından biri idi. Herat'ın Musalla Külliyesi'nde yer alan cami, medrese, türbe ve yirminin üzerinde minareden oluşan cami

¹⁸⁸ UNESCO (2004), City of Herat, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1927/> Erişim: 25.01.2019

¹⁸⁹ Uslu, agt, s.29.

bir başyapıt idi. Semerkand'dan İsfahan'a kadar İslâm mimarisinin en büyük örneklerinden biri olmuştur. Batı Afganistan'ın en büyük arkeolojik sahası olarak gösterilen bölgedeki kompleksten günümüze bir cami, medrese, sadece beş minare ve Gevherşad'ın türbesi kalmıştır.¹⁹⁰

Resim 8: Musalla Külliyesi ve Minareleri

(Kaynak: (Kaynak: www.lonelyplanet.com; [Musalla Complex and Minarets - Herat](https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1927/))

Minareleri beyaz çerçeveli ve çiçeklerle süslenmiş zarif mavi bir mozaikle kaplanmıştır. Bazı fayanslar -savaş ve aşındırıcı rüzgar gibi sebeplerle- yok olmaktan kurtulamadı. Bölgede ayrıca terk edilmiş çeşitli mezar taşları bulunmaktadır.¹⁹¹

C. MİNYATÜRLER

İslâm geleneğinde minyatürün genel olarak, bir metnin parçası veya ön yazısı olarak kullanılan, bir el yazmasının parçası olan veya bir kez yapılan küçük resimler anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Minyatürün tanımını yapacak olursak, minyatür çok ince bir şekilde işlenmiş küçük boyutlu olan resimlere ve bu resim sanatına verilen isimdir. Minyatür sanatı çok eski dönemlerden beridir devam eden bir sanat biçimidir. Bu sanat dalı günümüzde bile hala varlığını korumaktadır.

¹⁹⁰ UNESCO (2004). City of Herat, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1927/> Erişim: 25.01.2019

¹⁹¹ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Ankara: TTK Yay., 2001, s.57.

Minyatürlerin genellikle bir kağıt tabanı vardı, ancak karton ve nadir durumlarda pamuk veya ipek kumaş da kullanılmıştır. İslamiyetin ilk yıllarında heykel yapımı ile birlikte resim sanatı da yasklanmıştı, ancak daha sonra Timurlular döneminde resim ve heykel sanatı büyük gelişim göstermiştir.¹⁹²

En eski korunmuş minyatür resimler 1000 yıl öncesine kadar gitmektedir. İslâm minyatür resimlerinin genellikle dört bölgede ekole dönüşerek yoğunlaştığı gözlenmektedir: Arap, Fars, Hint ve Osmanlı.¹⁹³

1. “Mahkemelerde Thakur Dawlat Singh” Minyatürü

Resim 9: Portrait of a Rohilla Afghan Minyatürü, 2012 (1821-1822 Kuzey Hindistan)

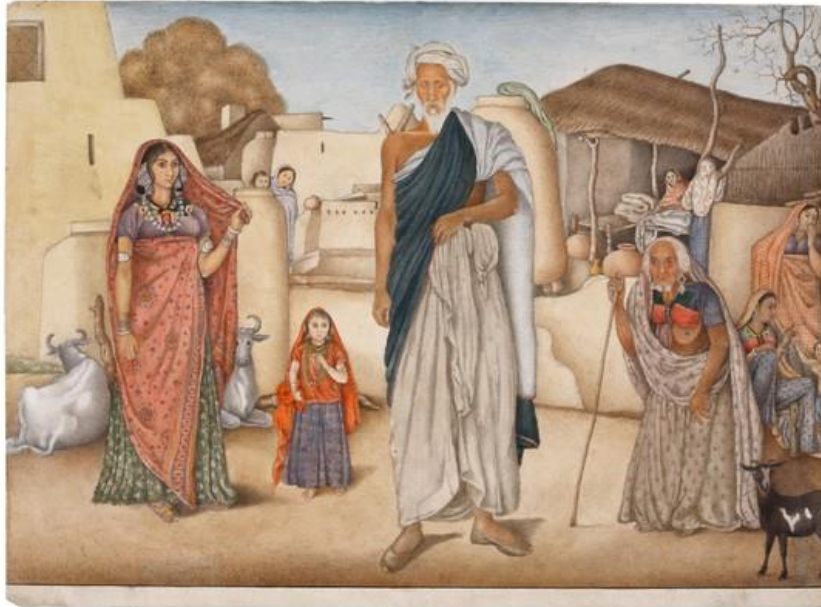
Hint resminde Avrupa etkisi 16. yüzyıldan itibaren somuttu, ancak 18. yüzyılın sonunda daha da belirginleşti. Fransız ve İngiliz tüccarlar ve memurlar doğrudan Hintli

¹⁹² Şahin, age, s.346.

¹⁹³ Kök, agt, s.16.

sanatçıların çalışmalarını yaptırdılar ve Avrupa sanatına benzeyen bir sonuç beklediler. Bu, İngiltere'nin 1858'de Hindistan'ı ele geçirmesinin ticari öncüsü olan Doğu Hindistan Şirketi'nin adını taşıyan şirket resminin başlangıcıydı. Jodhpurlu Hintli lider ve hepsi ismiyle özdeşleşmiş adamları, titizlikle ve mükemmel bir kişiliğe sahipti. Resim Ghulam Ali Han'a atfedilmiştir.¹⁹⁴

2. “Rania Köyü sakinleri” Minyatürü

Resim 10: “Rania Köyü sakinleri” Minyatürü, 2007 (1815-1816, Delhi)

Hindistan, Delhi; 1815-1816; Yaprak: 31, 4 × 43 cm

David Koleksiyonundaki diğer dört resimdeki gibi, bu da Fraser albümlerinden geliyor. Ayrıca isimleri verilen Rania köyünden birkaç kişiyi gösterir. Köyün William Fraser için özel bir önemi vardı, çünkü soldaki sevimli genç kadın Amiban, Hintli “karısı” idi. Fraser, kendi döneminde, yerel halkla çok yakın bir ilişkisi olan ve çeşitli dilleri konuşan bir adam olarak tanımlandı. Fraser resimlerinin çoğunda olduğu gibi, Avrupa ve Hint resim geleneklerinin sentezi çekici görünmektedir fakat aynı zamanda

¹⁹⁴ David Collection, İslamic Art, <https://www.davidmus.dk/en/> Erişim: 14.03.2019.

merak uyandırıcıdır. Bununla birlikte, bu minyatürde, dört merkez figür, onları biraz daha az heykelci kılan bir köy ortamıyla desteklenmektedir.¹⁹⁵

D. HERAT BÖLGESİ'NDE DİL VE EDEBİYAT

Peštu ve Dari (Afgan Fars/Farsça) Afganistan'ın resmi dilleridir. Peštu, Sultan Muhammed Zahir'in hükümdarlığı döneminde ülkenin ulusal dili ilan edildi, ancak Dari her zaman ticari ve devlet işlemleri için kullanıldı. Her ikisi de Hint-Avrupa dil grubuna aittir. ABD hükümetinin son tahminlerine göre, Afgan nüfusunun yaklaşık yüzde 35'i Peštu ve yüzde 50'si Dari dilini konuşuyor. Türk dilleri (Özbekçe ve Türkmençe) nüfusun yaklaşık yüzde 11'i tarafından konuşulmaktadır. Ülkede konuşulan çok sayıda başka dil de var (Baluchi, Pashai, Nuristani, vb.). Ülkede iki dillilik çok yaygındır.¹⁹⁶

Hem Peštu hem de Dari, öncelikle Arap alfabesiyle yazılmıştır, ancak Arapçada bulunmayan sesleri hesaba katmak için bazı değişiklikler yapılmıştır.

ث	ت	پ	ب	ا	آ
sey	tey	pey	bey	alef	alef mad
ذ	د	خ	ح	چ	ج
zaal	daal	khey	hey	chey	jeem
ص	ش	س	ژ	ز	ر
swaad	sheen	seen	zhey	zey	rey
ف	غ	ع	ظ	ط	ض
fey	ghayn	ayn	zoy	toy	zwaad
ن	م	ل	گ	ک	ق
noon	meem	laam	gaaf	kaaf	qaaf
			ی	ه	و
			yaa	hey	wow

Resim 11: Dari Alfabeti (Kaynak: Qazi, 2012; Modern Dari Alphabet, Languages)

¹⁹⁵ David Collection, İslamic Art, <https://www.davidmus.dk/en/> Erişim: 14.03.2019.

¹⁹⁶ S.R. Conby, *Persian Painting*. England: British Museum Press, 1993, s.4 .

Peştuca edebiyatı, 17. yüzyılda, çoğunlukla bugünkü Afganistan'ın ulusal şairi olarak bilinen Khushal Khan Khattak gibi şairler nedeniyle büyük bir yükselişe geçti. Tarihte göze çarpan diğer Peştü şairleri ise Rahman Baba ve modern Afgan ulusunun kurucusu Ahmad Şah Abdali idi.¹⁹⁷

Dari ayrıca geniş bir literatüre sahiptir, aslında, dünyanın en büyük şiirlerinden bazıları Dari'da yazılmıştır. Jalaluddin Rumi'nin Dari şiirleri, orijinal Dari sürümlerinden birçok dile çevrildi ve batıda bile yaygın olarak okunmaktadır. Hindistan'daki Moğollar gibi geçmişin birçok güçlü krallığı, kraliyet mahkemelerinde öncelikle Dari dilini kullandı.¹⁹⁸

Yüzyıllar boyunca Herat, kültürel bir merkez olarak, İran klasik edebiyatının gelişiminde etkili olmuştur. Bu etki özellikle İslâmiyet döneminde daha da artmıştır. Tâhirîlerin Herat'tan çıkarılmasından sonra Ya'kûb b. Leys, şairlerin birçoğunu anlayamadığı için onlardan Farsça şiir söylemelerini istemiştir. Bu durum o dönemde Herat'ta şiirlerin Arapça söylendiğini, ancak devlet tarafından resmi dil olarak diğer dilin kullanıldığını göstermektedir.¹⁹⁹ Edebiyat ve kültür alanında Sâ mânîlerin çalışmaları Herat'ta da ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ibadet dilinin Farsça olması yönünde fermanların çıkarıldığı bilinmektedir.²⁰⁰

Gazneliler dönemine gelindiğinde ise Herat, devletin iki başkentinden biri olmasından dolayı burada kültür ve edebiyat çalışmalarının artış gösterdiği görülmektedir. İranlılar'ın Homeros'u sayılan Firdevsî, Gazneliler döneminde Fars edebiyatını zirveye çıkarmıştır. *Şehnâme (Şâhnâme)* adlı eserini Sultan Mahmud'a

¹⁹⁷ Muineddin Muhammed, *Ravzat-ül Cennat Fi Evsaf-ı Medinetül-Herat*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt:1, Sayı: 3-4. 1946, s.21-22.

¹⁹⁸ Uslu, agt, s.28

¹⁹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2009, s.55.

²⁰⁰ B. Spuler, *The Age of the Caliphs (History of the Muslim World)*, (ed. E. J. Brill), Leiden-Netherland: 1990, s.77.

Herat'ta sunmuştur. Firdevsî, Gazneli Mahmud'un önce gözünden düşmüş daha sonrada gözüne girmiştir.²⁰¹

Büyük Selçuklular döneminde bölgenin idari yöneticisi olan Alparslan'ın oğlu Togaşâh (455-465/1063-1072) devrinde Herat, şairlerin, edebiyatçıların toplandıkları bir şehir olmuştur. Sanata oldukça önem verilmiştir. Bu sanat anlayışı doğrultusunda Togaşâh da şiirle ileri derecede meşgul olmuş, Herat şehrini sanat ve edebiyat alanında geliştirmeye çalışmıştır.²⁰² Bu yönleri itibari ile Herat tarih alanında kültür, medeniyet bilim ve sanat alanında çok büyük bir öneme sahiptir.

İran kültürünün İslâm medeniyeti içinde oluşturduğu yeni anlayış, Selçuklular'ın bölgede Orta Asya Türk kültür sahasından belli konularda farklılık göstermelerine sebep olmuştur. Bunun sebebi iki ayrı kültürün birbirinden farklı olmasındandır. Oğuzlar İran'a indikleri zaman Herat, Nişâbûr, Rey, İsfahan ve Merv gibi Sâsânî gelenekleriyle karışık Müslüman akidelerini uygulayan yerleşik bir kültürün içine girmiştir. Oğuzlar bu bölgelere hakim olduktan sonra birçok kültür ve medeniyetlerle karşılaşmıştır.²⁰³ Herat, her ne kadar Türk devletlerinin kontrolüne girmiş olsa da yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü tam anlamıyla Türk kültür çevresi olarak yaşamaktan daha çok, karmaşık bir medeniyet çevresi olarak devam etmiştir. Bu karmaşık ve çeşitlilik kendini edebiyat alanında da göstermiş, Farsça ağırlıklı olmak üzere Türkçe, Arapça ve bazı yerel diller kullanılmıştır.²⁰⁴

Orta Çağ'da Herat ve çevresinde birçok alfabe kullanılmıştır. Özellikle bunlar Arap ve Fars alfabeleri dışında Uygur alfabesi de kullanılmıştır. Şehirde umumiyetle Timurlular devrinde Uygur yazısıyla inkişâf eden Türkçe edebiyat, Osmanlı Devleti'nde Fatih döneminde de ilgi uyandırmıştır. Bu dönemde Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da yer alan sarayında Uygur Türkçesi ve alfabesiyle yazı yazıp okumayı öğrenmiştir. Herat

²⁰¹ Şahin, agt, s.381-386.

²⁰² el-Herevî, age, s.444.

²⁰³ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı. Kültür Yayınları. MEB Yay., 1973, s123.

²⁰⁴ Şahin, agt, s.384-388.

bölgesi aynı zamanda Horasan bölgesinin bir parçası konumunda olduğundan dolayı bu dil çeşitliliği burada da vardır. Bölgenin Çin güzergâhı ve yakınında olmasından dolayı ve aynı zamanda Hindistan'ın kültürel coğrafyasına yakınlığından dolayı bu çeşitliliğe az bile olsa diğer dillerden de eklemeler olmuştur. Buradan anlaşılacağı üzere Herat'ın birçok bölgeye yakın olması stratejik önemini artırmıştır.

Kertler döneminden itibaren Herat'ın bilim, edebiyat ve sanat alanında çok önemli noktalara gelinmiştir.²⁰⁵

Melik Fahreddin Kert'in edebiyata ve şiire olan ilgisi çok yüksektir. Kendi zamanının önde gelen şair ve yazarlarını yanına almıştır. Herat şehri şiir ve edebiyat alanındaki en büyük atılımları ve görkemini Timurlular ve Babür döneminde görmüştür. Bu dönemde Horasan'da birden fazla konuşulan dil mevcuttur. Bu diller özellikle Arapça, Farsça ve Türkçe olmuştur. Ayrıca Fars lehçesinden biri olan Deyri dili de bu dönemde oldukça popülerdir.²⁰⁶

Mirzâ Baysungur, ana lisanı dışında çok iyi düzeyde Arapça ve Farsça konuşur ve bu dillerde birçok şiir yazardı. Kurmuş olduğu kütüphanede Firdevsi'ye ait olan eserin kopyasında onun giriş yazısı mevcuttur. Bu dönem Herat şehri için edebi ve kültür açısından son derece parlak bir dönem olmuştur. Herat şehri, Orta Çağ'ın sonuna doğru sadece Çağatay edebiyatını geliştirmekle kalmamış, İranlılar'ı dahi Türkçe konuşturacak kadar bir şehir olma özelliğine kavuşmuştur. Nitekim Herat Şehri eski dönemlerden itibaren şairler için bir merkez özelliği görebilmekteydi.²⁰⁷

Türk edebiyatının en güzel numunelerinden sayılan *Bahtiyarnâme*, *Miracnâme*, *Kutadgu Bilig*, *Tezkere-i Evliyâ*, *Atabetü'l-Hakayık* gibi eserlerin Uygur hattıyla kaleme alınması, saraydaki mirzâlarla beyler arasındaki milli havayı ve Türkçeye karşı olan

²⁰⁵ Aka, *Timur ve Devleti*, s.11; Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, s.28.

²⁰⁶ Uslu, agt, s.77.

²⁰⁷ Câmî, age, s.51.

ilgiyi de açıkça göstermektedir. Esasen daha sonra Mirzâ Hüseyin-i Baykara ve nihayet Ali Şîr Nevâî gibi Türkçe yazan kimseler bu olumlu atmosferin devamıdır.²⁰⁸

Bu şehir, XV. yüzyıl ortasından XVI. yüzyılın ortasına kadar olan dönemde mistik şiirin ana merkezi konumundadır. Timurlular döneminde Osmanlı toprakları, İran ve Şiraz'dan çok yüksek sayıda şair ve edebiyatla ilgilenen adamlar Herat'a geldi. Bu şiir akımının en önemli temsilcisi ise Molla Câmî' dir.²⁰⁹

1. Herat Bölgesinde Yetişen Bazı Önemli Edibler

Ebu'l-Kasım Hasan b. Ahmed Unsûrî (ö.431/1050-51): Gazelleri ile ünlüdür. Gazneli Sultan Mahmud'un şairidir. Herat'ta yaşamış olup epik şiirde ün yapmıştır. Gazneli Mahmud'un nedimi ve sarayın melikü's-şuarası oldu.²¹⁰ Ele aldığımız bu şair Gazneli Mahmud'un savaştığı savaşların birçoğunda bulunmuş ve bu savaşlarda göstermiş olduğu kahramanlıkları kasidelerinde ve eserlerinde anlatmıştır. Bu nedenle şairin birçok eseri hem edebi yönden önemli iken tarihi yönden de büyük önem taşımaktadır.²¹¹

Ali Şîr Nevâî (d.1441-ö1501) Herat'ta doğmuş, eğitimine Semerkand ve Horasan'da devam etmiştir. Sultan Hüseyin Baykara ile aynı okula gitmiş, daha sonraları Sultan Hüseyin tarafından veziliğe kadar çeşitli görevlere getirilmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin, okuyarak ilim çevresiyle sohbet ortamı kurması ve araştırma yapmasına imkân hazırlamıştır.²¹² Topluma hizmet etmekten büyük sevinç duyan Nevâî, çok sayıda vakıf kurmuştur. Çok önemli bir şair olan Nevâî, şiirlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır.

²⁰⁸ Aka, "Coğrafya-yı Hâfız-i Ebrû Kısmet-i Rûb Horâsân: Herât", *Mail-i Herevî*, Entesarat-ı Bonyand-ı Ferheng-i İran: 2005, s.91.

²⁰⁹ F. Robinson, *The Cambridge Illustrated History of the Islamic World*, Cambridge, 1990, s.12.

²¹⁰ Robinson, age, s.16.

²¹¹ Ali Şîr Nevâî, *Tezkire-i Mecâlisü 'n-nefâ'is*, (çev. Hakim Şah Kazvîni-M. Fahri-yî Heratî), (nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahran: 1363, s.341-342.

²¹² Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", *DİA*, c.2. İstanbul: TDV Yay., 1989, s.450-452.

Ancak Arap dilini diğer dillere oranla daha iyi biliyordu. Meşhur ilim adamı Molla Cami onun şiir arkadaşıdır.²¹³

Ebu Mansur Muhammed b. Ahmet ed-Dakikî: 932-942 yılları arasında doğmuş olduğu belirtilen ed-Dakikî, Sâmânîler devrinde Herat'ta yaşamış, döneminin en önemli şairleri arasında yerini almıştır.²¹⁴ Genç yaşta kölesi tarafından öldürülmüş olmasına rağmen oldukça çok sayıda şiir yazdığı ifade edilmektedir.²¹⁵

Hâce Abdullah Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö.481/1089): Herat'ın eski kalesi olan Kohendiz'de doğmuş ve Herat'ta yaşamıştır. Mutasavvıf ve şairdir.²¹⁶

Firdevsî (329-411/940-1021): Aslen Tûs şehrinin Rezân köyündeki Firdevs adında bağ ve bahçelerin bulunduğu yerde doğmuştur. Babasının bahçıvan olması sebebiyle bu ismi almıştır. İranlılar'ın ünlü şairi olup *Şehnâme* adlı eserini Gazneli Mahmud'a sunmuştur. Eser onun söz ustalığının şahididir.²¹⁷

Ebu'l-Hasan Ali Bâherzî (ö.467/1074-75): Selçuklu Devleti döneminin en büyük şairlerinden biri olup Herat'a gelmiş ve döneminin ün kazanmış devlet adamlarıyla büyük dostluklar kurmuştur. Bu şairin Arapça ve Farsça olmak üzere nazım ve nesirleri bulunmaktadır. Arapça *el-Ahsen fî Şi'ri Ali b. Hasen* adlı divanı vardır.²¹⁸

el-Hakîm Şerefü'z-zamân Ebu'l-Mehâhin el-Ezrâkî el-Herevî: Selçuklular devri Heratlı şairlerden olup Büyük Selçuklular'ın Herat hâkimi ve Sultan Alp Arslan'ın oğlu Togaşâh'ın himayesinde bulunmuştur. Bazı kaynaklar *Sindbadnâme*'nin onun eseri olduğunu belirtmektedir.²¹⁹

²¹³ Ali Şir Nevâi, *Münşeat*, Bakü: 1926, s.41-42.

²¹⁴ F.H. Davis, *The Persian Mystics*, London: 1908, s.41.

²¹⁵ Bîrûnî, *Asarü'l-Bâkiye*, (nşr. E. Sachau), Leipzig, 1923, s.99.

²¹⁶ Piyadeoğlu, agt, s.91.

²¹⁷ Devletşâh, *Tezkîretü's-Şuarâ* (*Tezkere-i Devletşâh*), c.I-IV (çev. N. Lugal), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1997, s.302.

²¹⁸ Kafesoğlu, age, s.129.

²¹⁹ Devletşâh, age, s.304,

Mevlânâ Muhammed-i Tâlib (ö.917/1511-12): Bilmece ve muamma alanında çalışmıştır. Timurlular'ın son sultanlarından Bediuzzaman'ın maiyetinde memurluk yapmıştır.²²⁰

Herat bölgesinde Gazneli ve Selçuklular'dan itibaren özellikle muhtelif şiir alanlarında çok sayıda edebiyatçı yetişmiştir. Hükümdar başta olmak üzere devletin ileri gelenleri edebiyatın birçok koluna büyük destek olmuşlardır. Bu dönemde gazel, kaside ve bilmece gibi birçok alanda edebiyatçılar yetiştirilmiştir. Sanat alanında meydana gelen bu büyük gelişmeler Timurlular döneminde de görüşmüştür. Birçok sanat dalının ortaya çıktığı bu dönem çeşitlilik açısından da dikkat çekmiştir.²²¹

2. Herat Bölgesinde Yetişmiş Değerli Söz Ustaları

Diğer sanat biçimlerinden farklı olarak şiir, öteden beri Afgan toplumundaki hemen hemen her grup tarafından beslenir ve kendini ifade etmenin harika bir yolu olarak kabul edilir. Şiir genellikle erkekler, kadınlar, günümüz ilerlemelerinin yanı sıra muhafazakâr Müslümanlar tarafından okunur ve okunur. Farsça (Deri) ve Peştü dilinde Afganistan'da şiir yazma geleneği binlerce yıl öncesine dayanıyor.²²²

Günümüzde “Mevlana” adıyla mevsuf olan ve Afganistan'da dünyaya gelen 13. yüzyılın en ünlü sufi ve şairi *Mevlana Celâleddin-i Rumî Belhî*'dir. Eserleri, yalnızca Farsça konuşulan Afganistan, Tacikistan ve İran ülkelerinde değil, Batı'da da okunuyor. Belhî'nin şiirleri başta Türkçe olmak üzere İngilizce, İspanyolca, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca ve hatta Rusça dahil birçok dile çevrilmiştir.²²³

²²⁰ Şahin agt, s.386-391.

²²¹ Şahin, agt, s.348.

²²² Handmir, age, s.369.

²²³ N. Bağcı, “Mevlana Jalaluddin Rumi Belhi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri”, *Academic Journal of History and Idea*, sy.6, 2019, s.2.

En meşhur Peştü şairi *Khushal Khan Khattak* olarak kabul edilir ve Afganistan'ın milli şairi olarak adlandırılır. Khattak, 17. yüzyılda yaşayan bir savaşçı şairdi. Çoğunlukla birlik, onur, savaş, aşk ve genel anlamda hayatı hakkında yazmıştır.²²⁴

Şiir, yalnızca Afganistan'daki erkeklerin ilgi alanıyla münhasır değil idi. Ülkenin en ünlü kadın şairi, 10. yüzyılda yaşayan ve sevgi hakkında güçlü Farsça şiirler yazan Rabia Belhî'dir. Rabia, kardeşi tarafından bir köleye aşık olduğu gerekçesiyle hapsedilmiş ve orada öldürülmüştür. Son şiirini hapsedildiği odanın duvarına kendi kanını kullanarak yazdığı ifade edilmiştir.²²⁵

Klasik Dari ve Peştuca Şairleri	Önemli Çağdaş Dari ve Peştuca Şairleri
Jalaluddin Rumi Balkhi– (Dari)	Ustad Khalilullah Khalili (Dari)
Hızal Han Khattak (Peştuca)	Saduddin Shpoon (Pashto ve Dari)
Badghisli Hanzala (Dari)	Akbar Nadim (Dari)
Rahman Baba (Peştuca)	Abdul Shukoor-e-Rashad (Pashto)
Rabia Balkhi (Dari)	Abdul Ali Mustaghni (Dari ve Pashto)
Ahmad Shah Durrani (Pashto)	Abdul Rauf Benawa (Pashto)
Mirza Abdul Qadir Beidel (Dari)	Abdul Kader Bedel (Dari)
Şah Shuja (Pashto)	Gül Pacha Ulfat (Peştuca)
Mahmud Warraq (Dari)	Abdullah Qari (Dari)
Timur Şah (Pashto)	Sayyid Shamsuddin Majruh (Pashto)
Ebu İsmail 'Abd Allah ibn Mohmamad -al Ansari (Dari)	Tasavvuf Abdul Haq Beitab (Dari)
Ghulam Mohammad Tarzi (Pashto)	Ghulam Ghaus Khaibari (Peştuca)
Abdu Rahman -e- Jami (Dari)	A.R. Pazhwak (Dari ve Pashto)
Hamid of Kashmir (Pashto)	Mohammad Ghulam Ningrahari (Pashto)

²²⁴ Kafesoğlu, age, s.29.

²²⁵ Şahin, agt, 385.

Bibi Mukhfi -e-Badakhshani (Dari)	Najiba Nazhand (Dari)
Abdul Qader Khattak (Pashto)	Abdullah Bakhtanai (Peştuca)
Semer kand Rotası (Dari)	Zia Qarizada (Dari)
Ashraf Hejri (Pashto)	Aziz Rahman Mamnoon (Pashto)
Balkh Daqıqi (Dari)	Muhammed İbrahim Halil (Dari)
Abdul Hamid Mohmand (Peştuca)	Mahmud Farani (Pashto ve Dari)
Pir Mohammad Kakar (Pashto)	Muhammed Asef Sühail (Dari)
Saaduddin Ansari (Dari)	Muhammed Rahim el-Ham (Pashto ve Dari)
Yem Neka (Pashto)	Mahjuba Herawi (Dari)
Sayed Jamaludin-e-Afgan (Dari)	Süleyman Layeq (Pashto)
Ali Khan (Peştuca)	Qasim Wajid (Dari)
Mehrdel Han Mashriqi (Dari)	Rahmatullah Baba (Pashto)
Abdul Hanan Barakzai (Pashto)	Wasif Bakhtari (Dari)
Balkh'lu Ebu Şükür (Dari)	Nasrullah Hafız (Peştuca)
	Daqıqi of Balkh

E. HERAT BÖLGESİNDE YETİŞMİŞ TARİHÇİLER

Ortaçağ döneminde Herat bölgesinde özellikle tarih alanındaki çalışmalar konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu kapsamda Timurlu hükümdarlar, kendi dönemleriyle ilgili tarih ilmine büyük desteklerde bulunarak tarihin gelişimi ve tarihçilerin desteklenmesi konusunda önemli adımlar atılmıştır.²²⁶ Bu nedenle tarih alanında önemli şahsiyetler yetişmiştir. Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

²²⁶ Şahin, agt, s.407.

Ebu Nasr Abdurrahman b. Abdul Cabbar el-Fâmî (472-546/1079-1151): İslâmî dönemde Herat hakkında bilgilerin verildiği ve *Tarih-i Herat* adını taşıyan bu eserinde şehrin kuruluşu ve İslâmiyet'ten önceki durumu hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. *Târîh-i Herat* adını taşıyan eserinden İsfizârî oldukça fazlasıyla alıntı yapmıştır.²²⁷

Seyf b. Muhammed b. Ya'kûb el-Herevî: Bu yazarın *Târîhnâme-i Herat* adlı bir eseri mevcuttur.²²⁸ Bu eserde kentlerin yönetimi ve Doğu İran bölgesine dair bilgilere ulaşılmaktadır. Bu eserde detaylı bilgiler verilmiş, olaylar kronolojik olarak aktarılmış ve dönemin politik olayları ve yöneticilerin kültürel alanda buldukları faaliyetler üzerinde genişçe durulmuştur.²²⁹ 120 bölümden oluşan eserin ilk 20 bölümü Herat'ın kuruluşu ve Hz. Muhammed'den (as) Cengiz istilâsına kadar olan dönemi, sonraki 118 bölümü ise Kert hanedanı hakkında bilgiler içermektedir.²³⁰

Rebi Bûşengî: Bahse kou olan bu kişi Melik Fahreddin Kert'in övgüsünü kazanmış ve himaye altına alınarak birçok hediye almıştır. Fahreddin Kert kendisinden *Kertnâme* yazmasını istemiş ve bunun için kendisine bin dinar ücret ödemiştir.²³¹ Eser, Firdevsî'nin *Şehnâmesi* tarzında yazılmış ve Kert yöneticilerini övmek için kaleme alınmıştır.

Nizâmüddîn-i Şâmî: Yazar *Zafernâme* kitabında Timur devri ve tarihi hakkında bilgi vermektedir. Eserin yazarı kitabı yazmadaki eserinin sebebi olarak Emir Timur'un görevlendirmesi ile yapıldığını belirtmektedir.²³²

Tâcü's-Selmânî: Oğlu Mirza Şahruh'un emriyle Tâcü's Selmânî tarafından *Tarihname* adıyla yazılan eserde Emir Timur'un bir yıl içerisinde yaptığı faaliyetlerden bahsedilmiş ve onun muhtemelen Çin üzerine yaptığı son seferine değinilmiştir. Eserde Emir Timur'un 1409 yılına kadarki dönemi ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

²²⁷ İsfizârî, age, s.243.

²²⁸ Şahin, agt, s.405.

²²⁹ Câmî, age, s.14; İsfizârî, age, c.I, s.82.

²³⁰ Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî, *Tarihname-i Herat*, (tash. M. Zübeyr Siddiki), Kalkutte, 1943, s.45-46.

²³¹ el-Herevî, age, s.47.

²³² Şâmî, age, s.176.

Hâfiz-ı Ebrû (ö.833/1429-30): Herat'ta doğduğu ve uzun süre burada kaldığı için Herevî denilmiştir. Timurlu döneminin ünlü tarihçi ve coğrafyacılardanıdır. Mirzâ Şâhruh'un emriyle yazdığı *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî* adlı tarih çalışması 1471 yılında tamamlanmıştır.²³³

Hamîdüddîn Muhammed Mîrhond b. Burhânüddîn Hâvendşâh b. Kemâleddin Mahmud Herevî (ö.903/1498): Dönemin önemli tarihçileri arasında yer almaktadır. Timurlular döneminde İran bölgesinde kaleme alınan kitapların genişlik ve kapsamı bakımından da en önemlilerini oluşturmaktadır.²³⁴

Abdurrahman-ı Câmî: Hayatı hakkında dil ve edebiyat kısmında ayrıntılı olarak bahsedilen yazar, şeyhlerin hal tercümelerine ait *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* adlı bir eser yazmıştır. Eser, Abdullah-ı Ensarî'nin *Tabakât-ı Süfiyye* adlı on üç ciltlik kitabının genişletilmiş halidir. Bu eserin giriş kısmında Herat'la ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.²³⁵

²³³ Câmî, age, s.14; İsfizârî, age, c.I, s.82.

²³⁴ Şahin, agt, s.408.

²³⁵ Mustafa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din Devlet İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniv. SBE, İzmir: 2007, s.192.

SONUÇ

Afganistan'ın tarih boyunca ilim, kültür ve ticaret alanlarında önemli merkezlerinden biri olan Herat'ın, kim veya kimler tarafından hangi dönemde kurulduğu hakkında net bir bilgi olmamakla beraber birbirinden farklı görüşler ortaya atılmıştır. Hangi dönemde kurulduğu tam olarak bilinmemekle beraber kendi adıyla bilinen bölgenin de yüzyıllarca başkenti olmuştur. Herat şehri ve bölgesinin, bulunduğu yer itibarıyla Hindistan, Çin, Türkistan ve Mâverâünnehir'e ulaşan yollarda köprübaşı vazifesi görmesi ve jeo-stratejik özelliğinden dolayı buraya sahip olmak birçok devletin öncelikli hedeflerinden birisi haline gelmiştir. Akhun-Sâsânî, Göktürk-Akhun, Göktürk-Sâsânî, Selçuklu-Gur, Gur-Hârezmşâh, Hârezmşâh-Moğol, Kert-Timur, Timur-Akkoyunlu-Karakoyunlu-Şeybanî, Şeybânî-Sâfêvî mücadelelerinin önemli kısmının temel çatışma noktası hep Herat bölgesi olmuştur.

İlkçağdan beri bu bölgeyi birden fazla kavmin geçiş olarak kullanması ve burada siyasî teşekküller oluşturması dolayısıyla Herat, çok sayıda etnik gruba kucak açmış ve sonuçta şehrin etnik, dinî ve kültürel mozaik haline gelmesine sebep olmuştur.

Bu bölgenin Hz. Ömer döneminde fethedilmesi ile birlikte kısa süre içerisinde büyük dikkatleri üzerine çeken İslâmî bölgelerden birisi olarak dikkat çekmeyi başarmış olan Herat, kısa sayılacak sürede bölgenin hemen tamamı gibi- dinî yapılarla donatılarak muhtelif alanlardaki ilim adamları, ticaret erbabı, din adamları, sanatkârlar ve şairlerle yoğrulan bir merkez olarak daima anılmıştır.

Şehir, zaman içinde bulunduğu coğrafya ve sahip olduğu üstünlükler sebebiyle sürekli istilâya maruz kaldığından önemli ölçüde tahribe uğramıştır. Moğollar ve Timurlular döneminde, özellikle Emir Timur ve Mirzâ Uluğ Beylerin hükümdarlıkları döneminde ilim adamı ve sanatkârların bir kısmı şehirden götürülmüştür. Herat ve çevresi değişik zamanlarda çok sıkıntılar çekmiş olmasına rağmen, bunlar arasında Moğol istilâsı unutulmayacak derin izler bırakmıştır.

Herat bölgesi, özellikle Timurlular döneminde önemli bir medeniyet merkezi haline gelmiştir. Timurlu döneminde sanat alanında elde edilen başarı diğer alanlarda yani mimari, ilim ve edebiyatta da kendini göstermeye başlamıştır.

Türkler, İslâm tarihinin ilk zamanlarından itibaren son derece önemli bir kültür merkezi olan Buhara ve Semerkand bölgesine Herat ve çevresini de eklemiş, XV. yüzyıla gelindiğinde iki farklı bölgeden oluşan iki farklı ilim ve medeniyet merkezi ortaya çıkmıştır. Bu iki ilim ve medeniyet merkezi İstanbul ve Herat olmuştur. eski dönemlerine göre daha çok imar edilme çalışmaları yapılmış ve adeta Herat yeni kurulan bir şehir görünümüne sokulmuştur. Aynı zamanda Herat kendisinden önce kurulan medeniyetlerinde bir devamı niteliğindedir. Herat aynı zamanda bulunduğu coğrafya itibariyle eski dönemin izlerini taşımıştır.

KAYNAKÇA

- AHMED Çelebi,, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, (çev. A. Yardım), İstanbul: Damla Yay., 1976.
- AHMED b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, Tahran, 1966
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK Yay., 2000.
- AKA, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Ankara: TTK Yay., 2001.
- AKA, İsmail, "Hândmîr". *DİA*, c.15, İstanbul : TDV Yay., 2005.
- AKA, İsmail, *Timurlular Devleti Tarihi*, Ankara: Berikan Yay., 2010.
- AKRAM, Moğammad, *Eqlim-e Afghaniстан*, Kabul: Āriānā dāyerat al-ma'āref Yay. 1955.
- AKYÜREK, Yunus, *Mâverâünnehr (Türk İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Bursa Uludağ Üniv. SBE, 2001.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, c.1-4, İstanbul: Genç Yay., 1986.
- ALLEN, W.H., "Herât". *The Granary of Garden of Central Asia*, London: 1880.
- ALMAS, Turgun, *Uygurlar* (çev. Ahsen, Batur), İstanbul: Selenge Yay., 2011.
- ATTAR, Feridüddîn, *Evliyâ Tezkîreleri*, (çev. S.Uludağ). İstanbul: Kabalcı Yay., 2007.
- BAĞCI, N., "Mevlana Jalaluddin Rumi Belhi'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri", *Academic Journal of History and Idea*, sy.6, 2019
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimirovich, *Historica-Geographical Survey of Iran*, New Jersey: Princeton, 1930.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimirovich, "Mîr Ali Şîr ve Siyasî Hayatı". *Ülkü Mecmuası*. sy.56, İstanbul: 1937
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimirovich, *Istoriko-geograficheskiï obzor ariana*, Moscow: Sochineniya (Collected works), 1971.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimirovich, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul: 1981.

- BARTHOLD, Vasilij Vladimirovich, "Herat ve Herî-rûd Boyu", (çev. İsmail Aka). *Makaleler*, Ankara: Berikan Yay., 2005.
- el-BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, (Haz. Nâsır-ı Hüsrev), Tahran: Kitabhâne-yi Hayyam, 1333.
- BÎRÛNÎ, *Âsarü'l-Bâkiye*, (nşr. E. Sachau), Leipzig, 1923.
- BYRON, R., *The Road to Oxiana*, London, 1937.
- CÂMÎ, Ebu'l-Berekât Nureddin Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed, *Dîvân-ı Kâmil-i Câmi, Mukaddime*, (haz. Haşim Rıza), Tahran: 1922.
- CONBY, S.R., *Persian Painting*. England: British Museum Pres, 1993
- CÖHCE, Salim, "*Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*", Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- ÇETİN, Osman, "Horasan", *DİA*, c.18, İstanbul: TDV Yay., 1998
- DAMES, M.L., "Efganistan", *İA*, c.IV, İstanbul: MEB Yay., 1988.
- DAVID Collection, İslamic Art, <https://www.davidmus.dk/en/> Erişim: 14.03.2019.
- DAVIS, Frederick Hadland, *The Persian Mystics*, London: 1907.
- DEVLETŞÂH, *Tezkîretü'ş-Şuarâ (Tezkere-i Devletşâh)*, c.1-4, (çev. Necati Lügal), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1997.
- DURAK, Neslihan, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler" *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (ed. Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul: 2002.
- ESHENKULOVA, Kishimjan, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûm el-Evail (Matematik, Astronomi ve Tıp)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniv. SBE, 2001.
- FAZLULLÂH, Reşîdüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, (çev. E. Göksu-H. Güneş), 2. bs., Ankara: TTK Yay., 2010
- FERİDÜDDÎN Attar, *Evliyâ Tezkîreleri*. (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Kabalcı Yay., 2007.
- FERRIER, Joseph Pierre, *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkestan and Beloochistan*, London: John Morray Albamrel Street, 1857.
- GIBB, Hamilton, Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev. Hasan Kurt), Ankara: Çağlar Yay., 2005.

- GÖKYAY., Orhan Şaik, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler.* İstanbul: MEB, 1997.
- HÂFİZ-i Ebrû, *Coğrafya-yı Hâfız-i Ebrû Kısmet-i Rûb-i Horasan Herat*, Tahran: Bünyad-ı Ferheng Yay., 1349.
- HÂNDMÎR, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, II. Baskı, (Haz. Nasır-ı Hüsrev), Tahran: Ez İntişârât-ı Hayyam, 1362, (Zîr Nazar: M. N. Debirsiyâkî), Tahran: Kitâbfuruş Hayyam, 1994.
- HASAN-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yay., 2006.
- HERAT, "Herat i Geography", *Encyclopedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/herat-i>, 2009.
- el-HEREVÎ, Seyf ibn Yakub, *Tarihname-i Herat*, (nşr. M. Zübeyr Siddiki), Calcutta: 1944.
- HEREVÎ, Şeyh Abdulrahman Fami, *Tarih-i Herât*, Tahran, 1387.
- HİKMET, A.A., *Câmî Hayatı ve Eserleri*. (çev. M.N. Gençosman), İstanbul: MEB Yay., 1991.
- HOLDICH, Thomas Hungerford, *The Indian Borderland 1880-1900*, London: 1901.
- HÜNERVER, Fehim, *Zindegînâme Münacât-ı Hâce Abdullah-ı Ensarî*, 1. bs., Kitabhane-i Afganistan, 2011
- ISLAMIC Republic of Afghanistan Ministry of Commerce and Industries, Herat Province, 2007.
- İBN HAVKAL, Ebul Kasım en-Nasibi, *Ketabi Sûret'il-Arz*, Brill: 1938.
- İSFİZÂRÎ, Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddin, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsafı Medineti Herat*, c.II, Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, 1338; (Tanıtım: Muineddin Muhammed, "Ravzat-ül Cennat Fi Evsaf-ı Medinetül-Herat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.1, sy.3-4, 1946, s.21-22.)
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşâh*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Kültür Yay., MEB, 1973.
- KAHYA, Esin - TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Genel Türk Tarihi*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.
- KELEŞ, Bahattin, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy.190, İstanbul: 2011.

- KESKİOĞLU, Osman, *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*. 3. bs., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1980.
- KLAVİYO, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ö R. Doğrul), İstanbul: Nakışlar Yay., 1975
- KONUKÇU, Enver, “Halaç”, *DİA*, c.15, İstanbul: TDV Yay., 1997.
- KÖK, Elif, *Timurlu Çağı Sanatı ve Osmanlı Mimarisi İle Bir Karşılaştırma Denemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. SBE, Ankara: 2006.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. 4. bs., Ankara: TTK Yay., 2001.
- KUT, Günay, “Ali Şir Nevâî”, *DİA*, c.2. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- MALLESON, G.B., *Herat: The Granary and Garden of Central Asia*, London, 1888.
- MANZ, Beatrice, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, United States of America: Yay Cambridge Univ. Press, 2007.
- MERÇİL, Erdoğan, “Gazneliler”, *DİA*, c.18, İstanbul: TDV Yay., 1996.
- MES'ÛDÎ, *Murûc el-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay., 2001.
- NAJIMI, Abdul Wasay, *Herat, The Islamic City: A Study in Urban Conservation*, Scandinavian Institute of Asian Studies, Occasional Papers 2, London: 1988.
- NEVÂÎ, Ali Şir, *Münşeât*, Bakü: 1926.
- NEVÂÎ, Ali Şir, *Tezkire-i Mecâlisü'n-nefâ'is*, (çev. Hakim Şah Kazvîni-M. Fahri-yî Heratî), (nşr. Ali Asgar Hikmet), Tahran: 1363.
- NİZÂMÜDDÎN-i Şâmî, *Zafernâme* (Çev. Necati Lügal), Ankara: TTK Yay., 1987
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2009.
- PAUL, J., “The Histories of Herât”, *Iranian Studies*, c.33, 2000.
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan (1040-1157)*. İstanbul Üniv. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2008.
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan*, İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yay., 2012.

- ROBINSON, Francis, *The Cambridge Illustrated History of the Islamic World*, Cambridge, 1999.
- SALJUQÎ, Fikri, *Mezârât-ı Herat*. Kâbil: Matbaa-i Devleti, 1967.
- SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, 2. bs., Kitabevi Yay., İstanbul: 1997.
- es-SEMERKANDÎ, Abdürrezzak, *Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l-Bahreyn*. c.II, Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 2008.
- SPULER, B., *The Age of the Caliphs (History of the Muslim World)*, (ed. E. J. Brill), Leiden-Netherland: 1990, s.77.
- STEWART, C.E., "The Herât and the Persian Border, from the Hari-Rûd to Sistân", *Royal Geography Society and Monthly Record of Geography*, c.1, 1955.
- STRANGE, G.L. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest the time of Timur*. New York: 1873.
- ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniv. SBE, 2013.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bs., Ankara: TTK Yay., 2017.
- TABİBÎ, Abdülhakim, *Târîh-i Muhtasâr-ı Herat Ahd-ı Timuriyân*, Tahran: 1989.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Herat", *İslam Ansiklopedisi*, c.V/1, İstanbul: MEB, 1988.*
- ULUDAĞ, Süleyman, "Seydeddin Bâherzî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- UNESCO, City of Herat, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists,1927>, Erişim: 25.01.2019.
- USLU, Recep, Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyılda Horasan Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniv. SBE, Bursa: 1997.
- USLU, Recep, *Herat Tarihi*, İstanbul, 1997.
- USLU, Recep, "Herat", *DİA*, c.17, İstanbul: TDV Yay., 1998
- USTA, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâ mânîler Devleti (874-1005)*. İstanbul: Yeditepe Yay., 2007.
- USTA, Aydın, "Samaniler", *DİA*, c.34, İstanbul: TDV Yay., 2009.

- WAHAB, S.-YAUNGERMAN, B., *A Brief History of Afghanistan*, Infobase New York.
Conby, S.R. *Persian Painting*. England: British Museum Pres.: XI, 1993.
- WORLVIEW, Stratfor, *Afghanistan*, <https://worldview.stratfor.com/region/south-asia/afghanistan>, 2017, Erişim: 25.01.2019.
- YAKUPOĞLU, Cihan, “Selçuklularda Vakıf Kurumu”. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*.
Ankara: Grafiker Yay., 2012.
- YATE, Charles Edward, *Northern Afghanistan Letters from the Afghan Boundary Commission*, Edinburgh, 1988.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*,
İstanbul: Gelenek Yay., 2004.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, İstanbul:
Ötüken Yay., 2013.
- YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara:
TTK Yay., 1989
- YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din Devlet İlişkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi,
İzmir: Ege Üniv. SBE, 2007.
- ZEKİ, İzzetullah, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*, Konya: Çizgi Kitabevi Yay.,
2019.